

घटक - ०४

इ.स. १४०० ते इ.स.१५०० (स्थूल कालखंड)

अन्य संप्रदायातील प्रमुख ग्रंथकार आणि त्यांची ग्रंथरचना

* सत्यमालनाथ, चोंभा	(नाथ संप्रदाय)
* शांतलिंग आणि मन्मथशिवलिंग	(लिंगायत संप्रदाय)
* गुणकीर्ती व जिनदासनामा	(जैन मराठी कवी)
* नृसिंह सरस्वती आणि दासोपंत	(दत्त संप्रदाय)
* अज्ञानसिद्ध व बहिराजातवेद	(नागेश संप्रदाय)
* शेख महंमद आणि हुसेन अंबरखान	(मुस्लीम मराठी कवी)
* फादर स्टिफन्स, फादर क्रुवा	(ख्रिस्ती मराठी कवी)

४.१ उद्दिष्ट्ये :

१. इ.स. १४०० ते इ.स. १५०० या कालखंडातील अन्य संप्रदायातील प्रमुख ग्रंथकारांची ओळख करून देणे.
२. अन्य संप्रदायातील प्रमुख ग्रंथकारांनी आपल्या ग्रंथरचनांच्या माध्यमातून मराठी साहित्यामध्ये दिलेले योगदान अभ्यासणे.
३. विविध संप्रदायातील विचारधारांचा परामर्श घेणे.
४. अन्य संप्रदायातील ग्रंथकारांच्या लेखनाचे व वाङ्मयीन योगदानाचे वेगळेपण अधोरेखित करणे.

४.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रहो,

मागील प्रकरणामध्ये आपण इ.स. १३०० ते इ.स. १४०० (स्थूल कालखंड) या कालखंडातील वारकरी संप्रदायातील प्रमुख संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, सावता माळी, गोरोबा कुंभार, मुक्ताबाई, सेना महाराज, नरहरी सोनार, चोखामेळा, जनाबाई, कान्होपात्रा इत्यादी संतांच्या कार्याचा व त्यांच्या वाङ्मयीन योगदानाचा अभ्यास केला. 'नाचू किर्तनाचे रंगी, ज्ञापदीप लावू जगी' या सूत्रास अनुसरून भागवत धर्माची पताका खांद्यावर घेऊन धार्मिक व सामाजिक क्रांतीची चळवळ निर्माण करण्याचे व विकसित करण्याचे काम या संतपरंपरेने केले. जी चळवळ आज २१व्या शतकातही प्रभावीपणे कार्यरत असलेली पहावयास मिळते. या वारकरी संप्रदायातून अनेक संत व त्यांचे वाङ्मय उदयास आले. ते वाङ्मय आज महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा बहुमोल असा ठेवा आहे. वारकरी पंथाचे साहित्य मराठी भाषेतील अपरिमित असे योगदान आहे. या अमूल्य योगदानाचा अभ्यास मागील

प्रकरणामध्ये आपण विस्ताराने केला आहे.

इ.स. १४०० नंतरच्या कालखंडामध्ये काही अन्य संप्रदायातील अनेक ग्रंथकारांनी मराठी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये आपल्या ग्रंथरचनांच्या माध्यमातून विपुल भर टाकण्याचे कार्य पार पाडले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने नाथ संप्रदाय, लिंगायत संप्रदाय, जैन संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, नागेश संप्रदाय, मुस्लिम संप्रदाय व ख्रिस्ती संप्रदाय इत्यादींचा समावेश आहे. वारकरी, महानुभाव व समर्थ संप्रदायांच्या तुलनेने अन्य संप्रदायातील साहित्य त्या काळामध्ये प्रसिध्दीपराडमुखच राहिलेले दिसून येते.

या अन्य संप्रदायांचे दुर्लक्षित राहिलेले सामाजिक व वाङ्मयीन योगदान समजून घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण या अन्य संप्रदायातील प्रमुख रचनाकारांचा व त्यांच्या प्रभावी रचनांचा परामर्श घेणार आहोत.

४.३ सत्यमलनाथ व चोंभा (नाथ संप्रदाय)

सत्यमलनाथ व चोंभा या नाथ संप्रदायातील रचनाकारांचा अभ्यास करताना ते ज्या नाथ संप्रदाय परंपरेचे पुरस्कर्ते होते त्या नाथ संप्रदायाची पार्श्वभूमी व तत्त्वज्ञान समजून घेणे अभिप्रेत आहे. त्यामुळे आपण प्रथम नाथ संप्रदाय व त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा तसेच साहित्य परंपरेचा थोडक्यात परामर्श घेऊया.

४.३.१ नाथ संप्रदाय

नाथ संप्रदाय हा भारतातील लोकप्रिय असा संप्रदाय असून इसवी सनाच्या आठव्या शतकाच्या सुमारास उदयास आलेला हा एक शैव संप्रदाय आहे. या संप्रदायास 'अवधूतसंप्रदाय' या नावाने देखील ओळखले जाते. तसेच 'गोरख संप्रदाय' किंवा 'गोरखनाथी संप्रदाय' (गोरखनाथ या आरंभीच्या प्रमुख गुरुंच्या नावावरून) म्हणून ओळखला जातो. 'दर्शनी संप्रदाय', 'कानफाटा संप्रदाय', 'गुरू संप्रदाय' इत्यादी नावे या संप्रदायास त्यांच्या तत्त्वज्ञानावरून, परंपरेवरून व आचरणावरून देण्यात आलेली आढळतात. आदिनाथ अर्थात शिव यांच्यापासून या संप्रदायाची सुरुवात असल्याचे मानले जाते. बाराव्या शतकापर्यंत या संप्रदायाचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते. या संप्रदायातील सर्वच दीक्षाधारी अनुयायांनी स्वतःच्या नावापुढे 'नाथ' ही उपाधी लावल्याचे दिसून येते. 'रक्षण करणारा अथवा सांभाळ करणारा स्वामी म्हणजे नाथ' या अर्थाने 'रक्षण करणाऱ्या स्वामीचा संप्रदाय' म्हणून 'नाथ' ही उपाधी लावण्याची परंपरा अस्तित्वात होती. मच्छिंद्रनाथांना या संप्रदायातील प्रथम गुरूचे स्थान देण्यात येते. त्यांचे शिष्य गोरखनाथ. ज्यांनी या पंथाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार-प्रसार केला.

मच्छिंद्रनाथ-गोरखनाथ-गहिनीनाथ-जालिंदरनाथ-कानिफनाथ-भर्तरीनाथ-रेवणनाथ-नागनाथ- चरपटीनाथ अशी नऊ म्हणजेच नवनाथांची गुरू-शिष्य परंपरा आहे. मच्छिंद्रनाथांनी योगिनी कौल मार्ग व नाथ संप्रदाय या मार्गांचे एकत्रीकरण करण्याचे काम केले. त्यांनी आपल्या लेखनामध्ये योगमुक्त कौल मार्गाचे तत्त्वज्ञान विषद केले आहे. तसेच गोरखनाथांनी लिहिलेल्या 'सिध्दसिध्दांतपध्दती' या ग्रंथामध्ये नाथ संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान मांडण्यात आले आहे. शिव हा अनन्य, अखंड, अद्वय, अविनाशी, धर्महीन व निरंग असल्यामुळे 'अकुल' मानला जातो तर शिवाची इच्छा ही शक्ती असून तिला 'कुल' मानले जाते. या शिव आणि शक्तीचे म्हणजेच 'अकुल' आणि 'कुल'चे सामरस्य प्राप्त करणे हे नाथयोगींचे मुख्य ध्येय असल्याचे मानले जाते. शिव-शक्ती मिलन म्हणजेच

समाधी होय. या अवस्थेला 'सिध्दावस्था' वा 'अवधूतावस्था' म्हणतात. नाथ संप्रदायामध्ये याला मोक्ष मानून या सिध्दावस्थेस अनन्यसाधारण महत्त्व देण्यात आले आहे. हठयोगाने बिंदू, वायू, मन व वाणी यांच्यावर प्रभुत्व प्राप्त करता येते, अशी या पंथाची धारणा आहे. कुंडलिनी जागृत करण्याच्या साधनेवर नाथयोगींचा विशेष भर असल्यामुळे त्यासाठी समाधीधारणेचा अविरत अवलंब करणे व त्या समाधीतील आनंद प्राप्त करणे या बाबींचे सातत्य ते ठेवतात. 'गोरक्षसिध्दांत' या सारख्या ग्रंथाची रचना या पंथातील विचार मांडण्यासाठी झाल्याचे दिसून येते. या ग्रंथामध्ये शक्ती सृष्टी करते, शिव पालन करतो, काल संहार करतो व नाथ मुक्ती देतात. नाथ हाच एकमेव शुध्द आत्मा आहे तर बाकीचे जीव असतात. नाथ हे सगुण-निर्गुणाच्या पलीकडे पोहोचलेले असतात तर त्यांच्यासाठी 'सदानंदावस्था' हेच प्रमुख ध्येय होय. अशा तत्त्वज्ञानाची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

नाथपंथीयांनी विशिष्ट वेशभूषा धारण केलेली पहावयास मिळते. शंकराला प्रसन्न करून नाथांनी या विशिष्ट वेशभूषेचा स्वीकार केला अशी आख्यायिका सांगण्यात येते. कानामध्ये मंत्रपूर्वक कुंडले धारण करणे, अंगामध्ये भगवी कफनी, गळ्यामध्ये रुद्राक्षाच्या माळा, हातामध्ये त्रिशूल किंवा किंगरी हे सारंगीसारखे वाद्य, कपाळावरती भस्म, केसांचे शंकराप्रमाणे वरती वेटोळे करून बांधणे, भिक्षा मागण्यासाठी हातामध्ये फुटलेल्या खापराचा तुकडा अथवा नारळाची करवंटी, खांद्यावरती झोळी अशा प्रकारचा नाथपंथीय साधकांची वेशभूषा आढळून येते.

नाथ संप्रदायाने तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी लोकभाषेमधून ग्रंथांची रचना केल्याचे महनीय कार्य पहावयास मिळते. संस्कृत व प्रादेशिक भाषांचा त्यांनी प्रामुख्याने वापर केला. तसेच लोकसाहित्य प्रकारांचा वापर करून पंथाचे तत्त्वज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचवले. शांत व अद्भुत रसाचा अधिक प्रभाव असणाऱ्या नाथ संप्रदायाच्या प्रारंभीच्या साहित्यामध्ये आदिनाथांनी वसुगुप्त या काश्मिरी शिवभक्तास स्वप्नात आदेश दिल्याची एक आख्यायिका सांगण्यात येते. या आख्यायिकेनुसार हिमालयाच्या महादेवगिरीनामक शिखरावरील एका शिळेवर काही सुत्रे असल्याचे सांगण्यात आले होते. ही सुत्रे म्हणजे 'शिवसुत्रे' होत. या 'शिवसूत्रां'वर नाथ संप्रदायाचे सर्व तत्त्वज्ञान आधारलेले आहे. तसेच 'कौलज्ञाननिर्णय', 'अकुलवीरतंत्र', 'कुलानंद' इत्यादी साहित्यनिर्मिती मच्छिंद्रनाथांनी केलेली आहे. तर 'सिध्दसिध्दांतपध्दती' हा ग्रंथ गोरखनाथांनी निर्माण केलेला आहे. गोरखनाथांच्या नावावर 'अमनस्क', 'अमरौघ शासन', 'गोरक्षपध्दती', 'गोरक्षसंहिता' इत्यादी २८ ग्रंथ असल्याचे दिसून येतात. हिंदी भाषेमध्ये त्यांच्या ४० ग्रंथांचे लेखन असून ते 'संपूर्ण गोरखबाणी' या नावाने प्रसिध्द आहे. त्यांच्या काही पदांना म्हणींचे रूप लाभलेले आहे. तर काही कन्नड पदेही त्यांच्या नावावर आढळतात.

मच्छिंद्रनाथ व गोरखनाथांच्या लेखनकार्याच्या प्रभावातून नाथ संप्रदायामध्ये पुढील काळात 'हठयोगप्रदीपिका' व 'गोरक्षसिध्दांतसंग्रह' यासारख्या ग्रंथांची निर्मिती झाली. याच परंपरेमध्ये सत्यमलनाथ व चोंभा या नाथपंथीय साधकांच्या साहित्यनिर्मितीची भर पडली. त्यांच्या लेखनकार्याचा व मराठी साहित्यामधील योगदानाचा परामर्श आपण येथे घेऊया.

४.३.२ सत्यमलनाथ

नाथ संप्रदायाचा प्रभाव १२ व्या शतकानंतर उदयास आलेल्या महानुभाव, वारकरी, दत्त इत्यादी संप्रदायावर दिसून येतो. वारकरी संप्रदायातील संत ज्ञानेश्वरांचे थोरले बंधू निवृत्तीनाथ यांनी नाथ पंथाची दीक्षा घेतली होती.

हे निवृत्तीनाथ आध्यात्मिक जीवनातील संत ज्ञानेश्वरांचे गुरू होते. त्यामुळे साहजिकच नाथ संप्रदायाचा प्रवाह वारकरी संप्रदायामध्ये प्रवाहित झाल्याचे स्पष्ट होते. संत ज्ञानेश्वरांच्यापासून दोन परंपरा निर्माण झाल्या. एक परंपरा भागवत धर्माची परंपरा म्हणून ओळखली जाते. ज्यामध्ये ज्ञानदेव-सोपानदेव-विसोबा-नामदेव महाराज या क्रमाने ती विकसित झाली. तर दुसरी परंपरा नाथ पंथाची ज्या परंपरेस 'योगपरंपरा' म्हणून ओळखले जाते. जी ज्ञानदेव-सत्यमलनाथ-गैबीनाथ-उद्बोधकनाथ-केसरीनाथ-शिवदीननाथ या क्रमाने विकसित झाली. ज्ञानेश्वरांनंतर सत्यमलनाथ हे नाथ संप्रदायातील महत्त्वाचे पुरूष मानले जातात.

सत्यमलनाथांच्या जन्माविषयी अशी आख्यायिका सांगण्यात येते की, त्यांच्या आई वडिलांना संतती नव्हती. तेव्हा त्या जोडप्याने आळंदी येथे येऊन ज्ञानेश्वरांच्या समोर मनोमन पुत्रप्राप्तीसाठी नवस केला. पुत्र झाल्यास तो ज्ञानेश्वरांच्या चरणी ठेवण्याची इच्छा बाळगली. त्यांच्या या नवसाचे फळ म्हणून त्यांना झालेला पुत्र सत्यमलनाथ हे होय. सत्यमलनाथांना ज्ञानेश्वरांचा अनुग्रह होता. सत्यमलनाथ हे प्रतिभावंत होते. त्यांची जडणघडण आध्यात्मिक वातावरणात झाली होती. त्यामुळे प्रतिभा आणि आध्यात्मज्ञानाच्या जोरावर त्यांनी ज्ञानेश्वर माऊली या आपल्या गुरूंच्या चरित्रात्मक व अनुग्रहाच्या कथनाला सामावून 'सिध्दांतरहस्य' हा ग्रंथ लिहिला. सत्यमलनाथांनी हा वेदांतरग्रंथ शके १६०२ च्या दरम्यान लिहिला आहे. 'सिध्दांतरहस्य' या ग्रंथामध्ये एकूण सोळा हजार श्लोक असून दहा प्रकरणांमध्ये या ग्रंथाची विभागणी केलेली आहे. हा ग्रंथ 'ललित प्रबंध' या नावाने देखील उल्लेखिलेला आढळून येतो. 'ललित प्रबंध' या ग्रंथामध्ये एकूण बारा हजार ओव्यांचा समावेश आहे. या ग्रंथाचे विशेष म्हणजे या ग्रंथामध्ये संत ज्ञानेश्वरांच्या चरित्रास कथन करणाऱ्या दोनशे ओव्यांचा समावेश केला आहे.

'नवरत्नमाला' या शीर्षकाची आणखी एक रचना सत्यमलनाथांच्या नावावर आहे. नऊ रत्नांच्या नावावरून प्रकरणांची विभागणी करण्यात आलेली आहे. त्यामध्ये पदमराग, गोमेद, वज्र, पाचू, प्रवाळ, मंगळ, वैदुर्य, पुष्पराज व इंद्रनील अशी त्यांची नावे आहेत. या रचनेमध्ये एकूण १२५७ ओव्या आहेत. प्रकृतिपुरूषविवेक, दैवासुरसंपदा विभाग, योगविवरण, परब्रम्हस्वरूप, आत्मसाक्षात्कार इत्यादी विषयांचे सविस्तर वर्णन प्रस्तुत ग्रंथात सत्यमलनाथांनी केले आहे. आज या 'नवरत्नमाला' रचनेतील पदमराग, गोमेद, वज्र, पाचू, प्रवाळ, मंगळ या रचना उपलब्ध आहेत तर वैदुर्य, पुष्पराग, इंद्रनील या रचना उपलब्ध नाहीत.

४.३.३ चोंभा

चोंभा हे नाथ परंपरेतील महत्त्वाचे कवी होते. त्यांचा 'उखाहरण' हा इ.स.१३७८ च्या आसपासचा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. राजवाडे यांच्या प्रतीमध्ये या ग्रंथाच्या ५७५ ओव्या आहेत. या संपूर्ण ग्रंथाची ओवीसंख्या २०११ आहे तर अध्यायांची संख्या १८ आहे.

चोंभालिखित 'उखाहरण' हा ग्रंथ व त्याचा कालखंड तसेच भाषा व कवीचे व्यक्तिमत्व इत्यादी बाबीसंदर्भाने अनेक संशोधकांमध्ये विविध मतभेद आढळून येतात. चोंभा यांना अभ्यासक राजवाडे यजुर्वेदी ब्राह्मण ठरवितात तर यु. म. पठाण चोंभा कवी हे कोळी जातीचे होते, असे मत नोंदवितात. अशा प्रकारे चोंभा यांच्या जातीविषयकही मतभेद आहेत.

‘उखाहरण’ या ग्रंथामधून कवीने हरिहरैक्यभाव वर्णन करण्याचे काम केले आहे. बाणासुराबरोबरच्या युद्ध प्रसंगामध्ये मुस्लिम आक्रमणाचे दृश्य कवीने प्रतिबिंबित केले आहे. चोंभा यांच्या लेखनावर प्रामुख्याने ज्ञानेश्वरकालीन मराठी भाषेचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. या प्रभावाने येणारे ‘पवाडे’, ‘दळवाडे’, ‘झळंबले तिन्ही लोक’, ‘निसाणा घावो दिला’, ‘कोमाइला’, ‘उसिणा घाई झुंजाचे’ इत्यादी शब्दप्रयोग येतात.

चोंभा यांचे ‘उखाहरण’ हे पौराणिक थाटाच्या शैलीतील लेखन आहे. अस्त्रयुद्धाची वर्णने, प्रद्युम्न वीराची भाषणे, शंकर पुत्राची भाषणे इत्यादी वीररसप्रधान रचना त्यामध्ये समाविष्ट आहेत. प्रसंगचित्रणे प्रभावीपणे रेखाटण्याचे काम कवी चोंभा यांनी केले आहे. उदा. अनिरुद्धाचा संग्राम, उषेची भीतियुक्त तारांबळ इत्यादी. शृंगाररस व कल्पनाविलासी वर्णने याचा प्रत्ययदेखील प्रस्तुत लेखनात येतो. एकूणच चोंभा यांचा ‘उखाहरण’ हा एकमेव असणारा ग्रंथ त्यांच्या प्रतिभाशाली बुद्धिमत्तेची चुणूक दाखविणारा असा आहे. वैविध्यपूर्ण शैलीप्रयोगांनी युक्त असा हा ग्रंथ चोंभा यांच्या लेखणीचे सामर्थ्य प्रकट करणारा आहे.

४.४ शांतलिंग व मन्मथ शिवलिंग (लिंगायत संप्रदाय)

४.४.१ लिंगायत संप्रदाय

लिंगायत संप्रदाय हा शिवाच्या उपासनेचा मूलाधार असणारा शैव संप्रदाय आहे. या संप्रदायास ‘वीरशैव संप्रदाय’ या नावाने देखील ओळखले जाते. या संप्रदायाची स्थापना प्राचीन काळातील मानण्यात येते. महात्मा बसवण्णा यांना या संप्रदायात विशेष स्थान देण्यात आले आहे. बाराव्या शतकाच्या दरम्यान या पंथाचे महत्त्वपूर्ण संघटक बसवेश्वर यांनी या संप्रदायास संघटित स्वरूप देण्यात मोलाचे योगदान दिले. बसवेश्वरांच्या नंतर अल्लमप्रभू, अक्कमहादेवी, चेन्नबसव, सिध्दरामेश्वर, नीलांबिका यांनी या पंथाच्या प्रचार-प्रसारामध्ये बहुमोल योगदान दिले. या संप्रदायाचा प्रचार प्रामुख्याने शाखामठ व गुरुस्थलमठ या रूपाने कर्नाटक परिसरात मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतो. या संप्रदायामध्ये ‘पंचाचार’ यास विशेष महत्त्व देण्यात येते. ‘पंचाचार’ म्हणजेच लिंगाचार, सदाचार, शिवाचार, गणाचार, भृत्याचार हे पाच आचार होत. तसेच हा कायकनिष्ठ धर्म आहे अर्थात अविरत कष्ट करणे हीच ईश्वराची पूजा आहे असे मानणारा हा धर्म आहे.

लिंगायत संप्रदायामध्ये शिवयोग शिवाचार्य यांनी संस्कृत भाषेमध्ये लिहिलेला ‘सिध्दान्तशिखमणि’ हा ग्रंथ प्रस्तुत संप्रदायाचा आद्य तात्विक ग्रंथ मानला जातो. मध्ययुगीन कालखंडात म्हणजेच १६व्या शतकाच्या सुमारास शांतलिंग स्वामी, मन्मथ शिवलिंग, बसवलिंग, बसवदास, लक्ष्मण महाराज, शंकरमृगद्र, विरूपाक्ष शेते, शिवदास, शिवगुरुदास, पंचाक्षरी स्वामी इत्यादी संतांनी लिंगायत संतसाहित्याची निर्मिती करण्याचे कार्य केले. महात्मा बसवण्णा यांच्याप्रती प्रेम व भक्ती यांचे अंभगरूपी रचनांमधून वर्णन करण्यावर या साहित्यामध्ये विशेष भर देण्यात आला आहे. प्रस्तुत स्थळी आपण लिंगायत संतसाहित्यनिर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या शांतलिंग स्वामी व मन्मथशिवलिंग या दोहोंच्या साहित्य निर्मितीचा परिचय करून घेऊया.

४.४.२ शांतलिंग स्वामी

संत शांतेश्वर उर्फ शांतलिंग स्वामी हे लिंगायत संप्रदायातील पहिले कवी मानण्यात येतात. त्यांनी

प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये वीरशैव पंथाची प्रचारधुरा सांभाळली. ते शिखर शिंगणापूर या शंकराच्या प्रसिध्द तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी वास्तव्यास होते. त्यांच्या जन्मस्थळाविषयी तसेच जन्म व मृत्यू तारीख याचे उल्लेख आढळत नाहीत. मात्र त्यांच्या कार्यकालाची निश्चिती करण्यासाठी काही महत्त्वाचे संदर्भ आढळतात. त्यापैकी प्रथम हा की शिखर शिंगणापूर येथील भगवान शंकर हे छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांच्या घराण्याचे कुलदैवत होते. शिवाजी राजांचे आजोबा मालोजीराजे हे शिखर शिंगणापूर येथे दर्शनासाठी येत तेव्हा शांतलिंगस्वामी हे शिंगणापूर क्षेत्री वास्तव्यास होते. तसेच ते तेथील भांडारगृहाचे प्रमुख होते. या मालोजीराजांचा कालखंड हा इ.स.१५५२ ते १६२० असा आहे. तसेच दुसरा संदर्भ असा की, संत एकनाथांचे शिष्य जनार्दनस्वामी ज्यांचा कालखंड इ.स. १५०४ ते १५७५ असा आहे ते शांतलिंगांचे समकालीन होते. शांतलिंगांनी जे तीर्थाटन केले त्यामध्ये त्यांची भेट जनार्दनस्वामींशी झाली होती. तसेच जनार्दनस्वामींनी शिंगणापूर येथे येऊन काही काळ वास्तव्य केले होते. तसेच शांतलिंगाबरोबर अनेक आध्यात्मिक चर्चाद्वारे ज्ञानाची देवाण-घेवाण केली होती. या दोन्ही बाबींवरून सोळाव्या शतकातील त्यांचा कार्यकाळ निश्चित होण्यास मदत होते.

शांतलिंगस्वामींचे शिखर शिंगणापूर येथे येणे व त्यांचे बालपण याविषयी नरहर सदाशिव खरशीकरांनी इ.स. १९४६ मध्ये प्रकाशित केलेल्या 'कर्णहंस' या संपादित ग्रंथात दिलेली चरित्रात्मक माहिती डॉ. शिवशंकर उपासे यांनी 'महाराष्ट्रातील पहिले लिंगायत संतकवी शांतलिंगकृत कर्णहंस' (२०२०) या ग्रंथामध्ये समाविष्ट केली आहे. त्यानुसार शिंगणापूरचा एक लिंगायत मनुष्य श्रीमंत होता. मूलबाळ नसल्याने त्याने अनेक तीर्थे, व्रते, नवससायास व शंभू महादेवाची भक्ती असे उपाय केले. त्यामुळे शंभू महादेवाने त्याला दृष्टांत दिला. 'तुला यात्रेत मुलगा मिळेल.' असा वर दिला. त्याप्रमाणे काशी यात्रा करित असताना त्याला चार सहा दिवसांपूर्वी जन्मलेले एक मूल गंगा नदीच्या किनाऱ्यावर दिसले. ते मूल सतेज होते. त्या सुंदर मुलास त्या यात्रेकरू श्रीमंत माणसाने उचलून घेतले व पत्नीकडे दिले. तिने त्याला स्तनपान दिले. दोघांनी त्या मुलास शिंगणापूरला आणले. त्याचे पालनपोषण केले. हे बालक फार रडत नसे आणि हट्टही करित नसे. दूध प्याल्यावर ते स्वस्थ पडून राही. त्याच्या वर्तनातील ही शांत स्थिती पाहून त्या मातापित्याने त्याचे नाव शांता ठेवले. हे मातापिता जंगम होते म्हणून शांतप्पा लिंगायत होते. (उपासे, शिवशंकर, महाराष्ट्रातील पहिले लिंगायत संतकवी शांतलिंगकृत कर्णहंस, शरण संस्कृती अध्ययन केंद्र श्री. सिध्द संस्थान मठ, निडसोशी, जि. बेळगाव, २०२०, पृ.२०-२१) या तपशीलावरून शांतलिंगस्वामींचे शिंगणापुरात येण्याचे कथानक व बालपणीचा काळ दिसून येतो. बालपणीच्या काळात शिंगणापूरच्या शिवालयाच्या परिसरात एकांतात शांतलिंगांनी ध्यानधारणा केली. त्या दरम्यान त्यांना निळकंठ आदिनाथ यांच्यापासून अनुग्रह मिळाला व गुरुप्राप्ती होऊन ते लिंगायत पंथातील पन्नासावे पाईक बनले.

दास पंचायनातील जयरामस्वामी वडगावकर यांचे गुरू कृष्णाप्पा हे शांतलिंगस्वामींचे शिष्य होते. त्यांनी शिंगणापुरामध्ये वास्तव्यास आल्यावर शांतलिंगांचा गुरू म्हणून स्वीकार केला होता. या कृष्णाप्पांना शांतलिंगांनी मुलाप्रमाणे सांभाळले. तसेच त्यांच्याबरोबर काशी, अयोध्या, मथुरा, गोकुळ अशा उत्तर भारतातील तीर्थक्षेत्रांची दीर्घ यात्रा केली होती. कृष्णाप्पांबरोबरच्या प्रदीर्घ वास्तव्यानंतर शांतलिंगांनी कृष्णाप्पा व इतर काही भक्तगणांच्या उपस्थितीत समाधी घेतली.

शांतलिंगांच्या एकूण आयुष्यामध्ये त्यांच्या नावावर काही आध्यात्मिक विषयांचा अंतर्भाव असणाऱ्या महत्त्वपूर्ण साहित्यकृतींची नोंद आढळते. हे सर्व साहित्य लिंगायत पंथातील आद्य साहित्यापैकी महत्त्वपूर्ण साहित्य मानण्यात येते. त्यामध्ये प्रामुख्याने शांतलिंगांच्या विवेकचिंतामणी, कर्णहंस आणि शांतबोध इत्यादी ग्रंथांचा समावेश आहे. यापैकी कर्णहंस हा ग्रंथ कर्नाटकातील चन्नबसवेश्वरांनी रचलेल्या 'करणहसुगे' या कन्नड भाषेतील ग्रंथाच्या आधारावर निर्माण केलेला ग्रंथ आहे. या कर्णहंस ग्रंथामध्ये एकूण ३७७ ओव्यांचा समावेश असून याचे निरूपण चन्नबसवेश्वरांच्या ३७ संस्कृत श्लोकांवर आधारित आहे. या ग्रंथाचा प्रमुख विषय पंचीकरण आहे. पंचीकरण अर्थात मानवी शरीरातील पंचज्ञानइंद्रिये व पंचकर्मेन्द्रिये यांच्याद्वारे होणारे आत्मज्ञान होय. तसेच या ग्रंथाची रचना गुरूस्तवन, ओंकार विवेचन, पंचतत्त्वविचार, पंचतत्त्वाचें गुणधर्म, शिवतनु, शिवतनुचे अंशगुण, पंचतत्त्वाचे गुण, पंचीकृत विस्तार इत्यादी आध्यात्मिक मांडणीच्या क्रमाने केलेली आहे. काव्याच्या आरंभी गुरूवंदन करण्याची प्रथा शांतलिंगांनी पाळलेली आहे. तसेच निळकंठ या गुरूंचा जयजयकार त्यांनी केलेला आहे. ते लिहितात की,

“श्री गणाधिपतये नमः। श्री गुरू सच्चिदानंदात्मने नमः ।

जयजयाजी नीळकंठा । आचार्या अत्युत्कृष्टा ।

दयाबुद्धिनिधी, स्वधर्मिष्ठा, सदगुरुराया ॥१॥”

अशा प्रकारे हे गणपती व गुरू नीळकंठ यांना वंदन करण्याचे काम शांतलिंगांनी केले आहे.

पंचीकरण तत्त्वज्ञान विशद करताना त्यांनी अतिशय विस्तारीतपणे त्याची मांडणी केली आहे. प्रत्येक घटकनिहाय विषयाची मुद्देसूद कथन करताना अल्पक्षरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर अर्थ सामावून घेण्याचे काम त्यांनी केले आहे. उदा.

“श्रोत्र-त्वचा-चक्षु-जिह्वा घ्राण । हे ज्ञानइंद्रिय कारण ।

यांसी कीजे विवरण । आदिदेवता भूतसहित ॥८३॥”

असे कोणत्या ज्ञानइंद्रियांच्या अनुषंगाने आपण विवरण करणार आहोत त्याचे स्वरूप कथन करण्याचे काम शांतलिंगांनी केले आहे. एकूणच कर्णहंस हा ग्रंथ 'अध्यात्म निरोपण अनुवाद' असल्याचे त्यांनी ग्रंथांच्या शेवटी स्वतः नमूद केले आहे. त्यांच्या या ग्रंथातील मांडणीविषयी अभ्यासक डॉ. शिवशंकर उपासे म्हणतात की, 'कर्णहंस हा भाष्यरूप काव्यग्रंथ कन्नड व मराठी भाषांमधील उत्तम विचार संगम आहे. इथे कर्नाटक आणि महाराष्ट्राच्या भाषा आणि संस्कृतीचा मनोहर समन्वय झाल्याचे स्पष्ट दिसते. ओव्यांची रचना आखीव, रेखीव आणि गोळीबंद झाली आहे.' (उपासे, शिवशंकर, महाराष्ट्रातील पहिले लिंगायत संतकवी शांतलिंगकृत कर्णहंस, शरण संस्कृती अध्ययन केंद्र श्री. सिध्द संस्थान मठ, निडसोशी, जि. बेळगाव, २०२०, पृ.६९) अशा प्रकारे शांतलिंगांची रचना अतिशय समर्पक, ओघवत्या आणि रमणीय भाषेतील अशी सुसूत्र मांडणी आहे. तसेच मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील भाषेचा आणि अध्यात्मज्ञानाचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

४.४.३ मन्मथ शिवलिंग स्वामी (१५६१-१६३१)

मन्मथ शिवलिंग स्वामी यांचा जन्म नेकनूर, जि. बीड येथे झाला. लिंगायत संत परंपरेतील नागनाथ मरळसिध्द हे त्यांचे गुरू होते. मन्मथ स्वामी यांच्या वडिलांचे नाव शिवलिंग स्वामी आणि आईचे नाव पार्वतीबाई होते. आई वडिलांकडूनच त्यांना शिवभक्तीचा वारसा लाभला. तसेच माणूर मठाधिपती बसवराज यांच्या प्रभावातून ते आध्यात्माकडे आकर्षित झाले. मन्मथ स्वामी यांना बालपणापासून मराठी शाहिरी काव्याची आवड होती. या आवडीमुळेच बालपणी 'दंडुडफाचा धुंधकार । जिंकिले शाहीर नेणी किती ॥' असा त्यांच्या काव्यप्रेमाप्रती बसवलिंग या कवींनी उद्गार काढलेले आहेत. संत परंपरेमधील त्यांच्या महनीय कार्यामुळे त्यांना पंढरपुरातील संतांनी 'संत शिरोमणी' ही उपाधी देऊ केली होती. मराठी भाषेबरोबरच संस्कृत आणि कन्नड भाषांचे त्यांना ज्ञान होते.

मन्मथ स्वामी यांच्या काव्यलेखनामध्ये उल्लेखनीय अशा 'स्वयंप्रकाश', 'ज्ञानबोध', 'गुरुगीता', 'शिवगीता', 'श्रीपरमरहस्य' आदी रचना आहेत. तर 'अनुभवानंद' हे २४६ ओव्यांचे अपूर्ण काव्य देखील त्यांच्या नावावर आढळते.

'श्रीपरमरहस्य' यासारख्या ग्रंथामधून मन्मथ स्वामींनी लिंगायत धर्मातील शिवाचार, शिवसंस्कृती व शिवधर्माबद्दल विस्ताराने भाष्य केले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ लिंगायत धर्माच्या अनुषंगाने अतिशय महत्त्वाचा मानण्यात येतो. 'परमरहस्य ग्रंथ ग्रंथराज थोर ।' असे या ग्रंथाविषयी म्हणण्यात येते. लिंगायत धर्मानुयायी या ग्रंथाचे सातत्याने पारायण करून या ग्रंथास आपल्या अध्ययनात ठेवण्याचे काम करतात.

मन्मथ स्वामींनी आपल्या लेखनातून धार्मिक कर्मकांडांना विरोध करण्याचे काम केले. यज्ञयागाचा प्रचंड तिरस्कार नोंदविला. हा तिटकारा नोंदविताना ते आपल्या काव्यामध्ये म्हणतात,

“यज्ञाच्या वाटा टाकिल्या मोडोनी । तीर्थांलागी जाणे खुंटविले ॥

मन्मथ शिवलिंग म्हणे एक वेळा । भक्ताचा सोहळा घोघरी ॥”

या प्रकारे भक्तांच्या सोहळ्यास विशेष महत्त्व देताना यज्ञाच्या प्रथांना व तीर्थाटनांना जाणे मन्मथस्वामी नाकारतात. तसेच व्रत, उपासना, योग यांच्या अनुषंगाने भाष्य करताना म्हणतात की,

“तीर्थ व्रतदान अष्टांगादि योग । आचरता भोग न चुकेची ॥

नाना देवतांचे केलिया पूजन । अनन्यता तेणे नष्ट होय॥”

अशा प्रकारे धार्मिक अवडंबरास नकार नोंदवून मन्मथ स्वामी बहुविध देवांच्या उपासनांना देखील विरोध करतात. लिंगायत धर्माचे महत्त्व नोंदवून इष्टलिंगाच्या उपासनेमध्ये केवळ रमण्याचे सूचन करतात. इष्टलिंगाखेरीज अन्य देव-देवतांच्या पुजेस लागणे हे महापाप असल्याचे ते सांगतात. ते लिहितात की,

“इष्टलिंग हृदयावरी । अन्य देवा नमस्कारी ॥

महापाप तया जोडे । तेणे अधःपात घडे ॥

करीता दुजेठायी रती । तेणे घडे अधोगती ॥
अंग लिंगासी अर्पिले । तेव्हा तयाचेची झाले ॥
मन्मथ म्हणे नेणती वर्म । न पाहती धर्माधर्म ॥”

लिंगायत धर्माच्या तत्त्वांना आपल्या काव्याचा विषय करून मन्मथ स्वामी धर्मानुषंगाने लोकांना बोध करण्याचे काम करतात. एकमेव इष्टलिंगाप्रती समर्पित भावनेने वर्तण्याचा सल्ला देतात. अन्य देवांना महत्त्व देणे हे महापाप असल्याचे सांगून अन्य देवांच्या नादी लागणेच आपल्या अधोगतीचे कारण असल्याचे ते नमूद करतात. अशा प्रकारे धर्माचा प्रचार-प्रसाराचे आणि एकनिष्ठ धर्मसेवक बनविण्याचा हेतू यामधूनच मन्मथ स्वामींचे काव्य जन्मास आल्याचे दिसून येते.

अष्टावरण, पंचाचार व षट्स्थल या लिंगायत तत्त्वज्ञानाच्या निरूपणावर मन्मथ स्वामींनी अधिक भर देण्याचे काम केले आहे. तसेच ‘जंगम’ (जंगम म्हणजेच लिंगायत) या शब्दाचे अर्थ व व्याख्या स्पष्ट करण्याचे काम मन्मथ स्वामींनी आपल्या काव्यामधून केले आहे. जो ज्ञानी व जो धर्मप्रसारक आहे तो जंगम आहे. जंगम आणि लिंग यामध्ये कोणताही भेद नाही. असे सांगून त्यांनी ‘जंगमाचे पूर्वज न विचारीजे । तो गुरुरूपचि मानिजे ॥’ अशा शब्दात धर्म प्रचाराचे काम करणाऱ्या जंगमाचे महत्त्व विशद केले आहे.

मन्मथ स्वामींच्या साहित्यामध्ये बसवलिंगांच्या तत्त्वांना विशेष स्थान देण्यात आले आहे. त्यांच्या तत्त्वांना अग्रभागी ठेऊनच त्यांनी रचना केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या शरणतत्त्वाचे स्वरूप मांडून बसवलिंगाचे स्मरण करण्याचे काम ते आपल्या लेखनातून करताना दिसतात. लिंगायत धर्माच्या प्रचार-प्रसाराचे सूत्र अंगिकारून आपल्या रचनांना मन्मथस्वामींनी निर्माण केल्याचे दिसून येते. लिंगायत धर्माच्या परंपरेचे जतन करण्याचे आणि तत्त्वज्ञानास समाजासमोर ठेवण्याचे बहुमोल कार्य मन्मथ स्वामींच्या एकूणच लेखनातून घडल्याचे स्पष्ट होते.

४.५ गुणकीर्ती व जिनदासनामा (जैन मराठी कवी)

४.५.१ जैन संप्रदाय

जैन धर्म हा जगातील प्राचीन धर्मांपैकी एक प्रमुख धर्म आहे. ‘जगा आणि जगू द्या’ या मानवतावादी तत्त्वावर जैन संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान उभारलेले आहे. जैन संप्रदायातील तेविसावे तीर्थंकर पार्श्वनाथ हे होते तर चोविसावे तीर्थंकर भगवान महावीर हे होते. या धर्माचे प्रथम तीर्थंकर वृषभदेव यांनी या धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. तर या संप्रदायाचे चोविसावे तीर्थंकर महावीर यांनी या संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान, विचार आणि आचार यांना सोप्या पध्दतीने लोकांसमोर आणण्याचे काम केले. जैन संप्रदायातील समता, स्वातंत्र्य, न्याय, सम्यक दृष्टी या विचारांना प्रभावीपणे आविष्कृत करण्याचे श्रेय महावीरांना देण्यात येते.

‘अहिंसा परमो धर्माः’ हे प्रमुख तत्त्व जैन संप्रदायामध्ये अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते. जीव अविनाशी असून अजीवाचे धर्म, अधर्म, आकाश, पुद्गल, काल असे पाच प्रकार मानण्यात येतात. जीव चैतन्यमय तर अजीव अचैतन्यमय आहेत. ज्ञानाचे परोक्ष व अपरोक्ष असे प्रकार गणण्यात येतात. तर पाप व पुण्य या

संकल्पनाचा स्वीकार करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर पंचमहाव्रते, तीन गुणव्रते, चार शिक्षाव्रते व पंथ यांना जैन तत्त्वज्ञानामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. पंचमहाव्रतांमध्ये सत्य, अहिंसा, अस्तेयं, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य ही होय. तीन गुणव्रतांमध्ये दिग्व्रत, कालाव्रत, अनर्थदंडव्रत ही होय. चार शिक्षाव्रतांमध्ये सामायिक, प्रोषधोपवास, भोगोपभोग परिणाम, अतिथी संविभाग ही होत. तर जैन संप्रदायामध्ये दिगंबर व श्वेतांबर हे प्रमुख दोन पंथ अस्तित्वात आहेत. श्वेतांबर या पंथामध्ये स्थानकवासी हा उपपंथ देखील आढळून येतो.

पूर्वीच्या काळी जैन संप्रदायामध्ये धार्मिक वाङ्मयाची निर्मिती झाल्याची दिसून येते. हे साहित्य प्रामुख्याने प्राकृत भाषेमध्ये होते. महावीरांनी अर्धमागधी या प्राकृत जनभाषेमध्ये कार्य केले. श्वेतांबर पंथातील ४५ आगमग्रंथ हे अर्धमागधी भाषेत आढळतात. तर दिगंबर पंथाचे आगमग्रंथ जैन शौरसेनी प्राकृत भाषेमध्ये आहेत. मात्र आचार्य उमास्वाती यांचा 'तत्त्वार्थधिगमसूत्र' व जिनसेन आणि गुणभद्र या दिगंबर आचार्यांचा 'महापुराण' हे संस्कृतमध्ये आढळतात. अशा प्रकारे प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडामध्ये जैनांचे धार्मिक वाङ्मय संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश तसेच तामिळ आणि कन्नड भाषांमध्ये निर्माण झाले आहे.

जैन संप्रदायामध्ये गुणकीर्ती व जिनदासनामा यासारखे मराठी भाषेमध्ये लेखन केलेले प्रसिध्द कवी होऊन गेले. प्रस्तुत ठिकाणी आपण त्यांच्या साहित्यिक योगदानाचा अभ्यास करणार आहोत.

४.५.२ गुणकीर्ती

गुणकीर्ती हे जैन संप्रदायातील महान कवी होते. त्यांचा कार्यकाल १५ व्या शतकातील आहे. गुणकीर्ती जयस्वाल असे त्यांचे नाव असल्याचा उल्लेख त्यांच्या 'रूक्मिणीहरण' या ग्रंथाच्या सुरुवातीस 'जैयस्वाल कल्पति । मुनि उपजले गुणकीर्ती ॥ केली हे ओवी माये ॥' अशा प्रकारे आढळतो. मराठी जैन साहित्यामध्ये त्यांनी दिलेल्या विपुल योगदानामध्ये त्यांच्या 'धर्मांमृत', 'पद्मपुराण' (रामायण), 'रूक्मिणीहरण', 'रामचंद्र फाग' (गुजराती भाषेतील रचना), 'गवळणी रास', 'नेमिनाथ विवाह', 'नेमिनाथ पाळणा', 'नेमिनाथ दीक्षा', 'धंदागीत', 'रत्नकरंड श्रावकाचार' (ही मूळ संस्कृत भाषेतील ग्रंथावरील टीका) इत्यादी रचनांचा समावेश आहे.

गुणकीर्ती यांचे मध्ययुगीन कालखंडातील हे साहित्यिक योगदान प्रामुख्याने जैन धार्मिक तत्त्वज्ञान व आचरण धर्मास विषद करणारे आहे. 'धर्मांमृत' हा त्यांचा प्रथम ग्रंथ होय. या ग्रंथामधून त्यांनी धर्माचे स्वरूप, परमेश्वर कोण व कसा आहे, गुरुस्वरूप इत्यादी प्रश्नांच्या उत्तरांची मीमांसा विस्ताराने कथन केली आहे. जैन तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावातून निर्माण झालेल्या या ग्रंथाचे स्वरूप गुरुशिष्य संवादरूपाचे आहे. जैन धर्मातील आचरणाचे स्वरूप विवेचन त्रेपन्न क्रिया, बारा व्रते, अकरा प्रतिमा, चार तपे, सहा कर्मे इत्यादी अंगाने मांडण्याचे काम केले आहे.

'पद्मपुराण' हा गुणकीर्ती यांचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. 'रामायण' असेही या ग्रंथाचे शीर्षक आहे. ही दीर्घरचना असून याची अध्याय संख्या ४३ आहे तर ओवीसंख्या १६ हजार आहे. मात्र या ४३ अध्यायांपैकी २६ अध्यायांची रचना गुणकीर्ती यांनी केली आहे, तर उर्वरित अध्यायांची रचना रत्नकीर्ती व ब्रम्हपुण्यसागर यांनी केली आहे. राम-लक्ष्मण, सीता वनविहार या बाबींना गुणकीर्तींनी या ग्रंथात अतिशय विलोभनीय पध्दतीने कथन केले आहे. वनांची वर्णने, व्यक्तीवर्णने व स्थलवर्णने याची अतिशय रोचकतेने वर्णन करण्याचे काम गुणकीर्तींनी

या महाकाव्यामध्ये केले आहे.

‘अनुप्रेक्षा’ हा ग्रंथ गुणकीर्तीची रचना असून वैराग्य प्राप्तीसाठी ज्या बारा भावनांचे चिंतन साधकाने करावे अशा चिंतनांना ‘अनुप्रेक्षा’ संबोधण्यात येते व या अनुप्रेक्षांवर भाष्य करण्यासाठी या ग्रंथाची रचना केली आहे. प्राकृतमधील ‘बारा अनुप्रेक्षा’ या कुंदकुंद आचार्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथाच्या आधारावर गुणकीर्तीनी प्रस्तुत ग्रंथाची रचना केली आहे. ३४५ ओवीच्या या ग्रंथाचे अनित्य, अशरण, संसार, एकत्व, अन्यत्व, अशुची, अस्त्रव संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ व धर्म अशा अनुप्रेक्षेस अनुसरून ही मांडणी केली आहे. रुक्मिणीहरण हा रुक्मिणी विवाहाच्या विषयावर आधारित गुणकीर्ती यांचा आणखी एक ग्रंथ होय. रुक्मिणीहरणाचा नाट्यमय विषय रंजकतेने रचण्याचे काम गुणकीर्तीनी या ग्रंथात केले आहे. ‘रामचंद्र फाग’ यासारखे लघुकाव्य गुणकीर्तींच्या नावावर आढळते. हे काव्य गुजराती भाषेमध्ये आहे. ‘फाग’ म्हणजे मधुऋतुत्सव होय. वसंत ऋतूमध्ये गुजरात भागात असे ‘फाग’ अर्थात ‘उत्सव’ साजरे होतात. या रचनेमधून गुणकीर्तीनी गुजराती व कानडी स्त्रियांची वर्णने देखील केली आहेत, हे या ग्रंथाचे विशेष होय. ही रचना एकूण ९१ कडव्यांची आहे.

‘धंदागीत’ यासारख्या केवळ सहा कडव्यांच्या रचना देखील गुणकीर्तींच्या नावावर आढळतात. त्यामध्ये ते म्हणतात की,

“धंदा कीजे परत्राचा । जिणे टाकी पैलु पारु ॥

गुणकीर्ती मुनिवरू । म्हणे वो तुम्ही तारा संसारू ॥

सुखाचे सोडरे अवघी वो जव्हा पुरवी आस ॥

एह वचन साच संसार धंदा ॥५॥”

अशा प्रकारच्या कवनांचा समावेश ‘धंदागीत’ सारख्या कवनांमध्ये करण्यात आला आहे. तर ‘रत्नकरंडक श्रावकाचार’ यासारखा ग्रंथ जैन धर्मीयांमध्ये अत्यंत लोकप्रियता प्राप्त केलेला ग्रंथ आहे.

एकूणच गुणकीर्ती या जैन संप्रदायातील कवीने १५ व्या शतकात महनीय ग्रंथ रचना करण्याचे काम केले. धार्मिक तत्त्वज्ञान व आचरण पध्दतीस कथन करणारे, उत्सवांमधील ‘रामचंद्र फाग’ सारख्या गुजराती भाषेतील रचना, पाळणा, कथा, गौळणी अशा विपुल रचनांमधून मराठी साहित्यामध्ये जैन संप्रदायिक रचनांचे भरीव योगदान दिले आहे.

४.६ नृसिंह सरस्वती व दासोपंत (दत्त संप्रदाय)

४.६.१ दत्त संप्रदाय

दत्तात्रेयास आराध्य दैवत मानून त्याची उपासना करणारा संप्रदाय म्हणून दत्त संप्रदाय ओळखला जातो. नृसिंह सरस्वती यांनी या संप्रदायास खऱ्या अर्थाने पंथाचे स्वरूप बहाल केले. श्रीपाद श्रीवल्लभ यांना दत्ताचे पहिले अवतार व नृसिंह सरस्वतींना दत्ताचे दुसरे अवतार मानण्यात येते. जनार्दन स्वामी, एकनाथ, दासोपंत, मुक्तेश्वर, निरंजन रघुनाथ, माणिक प्रभू, अक्कलकोटकर स्वामी, वासुदेवानंद सरस्वती इत्यादी महापुरुषांची परंपरा ही दत्त

संप्रदायाची प्रमुख परंपरा आहे. ही साधारणतः पंधराव्या शतकापासून आढळून येते. या संप्रदायाचे पाईक आजही महाराष्ट्रात व कर्नाटक सीमापरिसरात मोठ्या प्रमाणावर आहेत. नृसिंह सरस्वतींचे दीर्घकाळ वास्तव्य कर्नाटक सीमेवरील गाणगापूर या ठिकाणी होते. त्यामुळे कर्नाटक परिसरात या संप्रदायाचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. तसेच महाराष्ट्रामध्ये औदुंबर, नरसोबाची वाडी, माहूर, कारंजे, गिरनार, कुरूगडी इत्यादी ठिकाणे ही संप्रदायाची महत्त्वाची तीर्थक्षेत्रे म्हणून प्रसिध्द आहेत.

या संप्रदायाची विपुल ग्रंथसंपदा अस्तित्वात आहे. 'दत्त महात्म्य' व 'दत्तप्रबोध' यासारख्या ग्रंथामध्ये प्रस्तुत संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान विषद करण्यात आले आहे. तर 'गुरुचरित्र' या ग्रंथामध्ये संप्रदायाच्या आचारधर्मावर विस्ताराने भाष्य करण्यात आलेले आहे. तसेच 'अवधूतगीता', 'गुरुगीता' आणि 'जीवन्मुक्तगीता' हे ग्रंथ संप्रदायातील महत्त्वाचे ग्रंथ मानण्यात येतात. दत्त संप्रदायाचे आद्य पुरुष नृसिंह सरस्वती यांनी व संप्रदायातील महत्त्वाचे अनुयायी दासोपंत यांनी जे लेखन कार्य केलेले आहे त्याचा परामर्श आपण या ठिकाणी घेऊया.

४.६.२ नृसिंह सरस्वती (इ.स.१३७८ - इ.स. १४५८)

नृसिंह सरस्वती या दत्त संप्रदायाच्या प्रमुख प्रवर्तकांचा जन्म अकोला जिल्ह्यातील कारंजा (लाड) या ठिकाणी इ.स. १३७८ मध्ये झाला. त्यांच्या आईचे नाव आंबामाता तर वडिलांचे नाव माधव होते. त्यांच्या जन्माविषयी अशी आख्यायिका नमूद करण्यात आली आहे की, नृसिंह सरस्वतींचा जन्म झाल्यानंतर तात्काळ बालरूपातील नृसिंहांनी 'ओंकार' शब्दाचा उच्चार करण्यास सुरुवात केली होती. त्याविषयी लिहिले आहे की,

“जन्म होताचि ते बालक । ओंकार शब्द म्हणतसे अलौकिक ।

पाहून झाले तटस्थ लोक । अभिनव म्हनोनि तये वेळी ॥”

अशा प्रकारची आख्यायिका नोंदविण्यात आलेली आढळते. तसेच त्यांच्या वयाच्या सातव्या वर्षापर्यंत त्यांना 'ओंकार' या शब्दाखेरीज इतर कोणताही शब्द उच्चारता येत नव्हता, असेही सांगण्यात येते. चमत्काराच्या अनेक आख्यायिका नृसिंह सरस्वती यांच्या बाबत ग्रंथामधून नोंदविल्याच्या आढळून येतात.

नृसिंह सरस्वती यांनी गुरू कृष्णसरस्वती यांच्याकडून दीक्षा घेतली. वयाच्या दहाव्या वर्षापासून त्यांनी (इ.स.१३८८) संन्यास स्वीकारला व तेव्हापासून तीर्थाटनास प्रारंभ केला. या तीर्थाटनामध्ये प्रामुख्याने औदुंबर (इ.स.१४२१), नरसोबावाडी (इ.स.१४२२ ते १४३४), गाणगापूर (इ.स.१४३५ ते १४५८) या ठिकाणी वास्तव्य केले. इ.स. १४५८ मध्ये त्यांचे देहावसान झाले. दत्त संप्रदायामध्ये नृसिंह सरस्वतींना दत्ताचा दुसरा अवतार मानण्यात येते. “नाना अवतार होऊनिया गेले । दत्तत्व संचले जैसे तैसे।” अशी त्यांच्या या अवताराची थोरवी सांगण्यात येते. त्यांचा हा अवतार भोगमोक्षसुखप्रद असल्याचे सांगण्यात येते. नृसिंह सरस्वतींनी दत्त संप्रदायामध्ये खऱ्या अर्थाने प्रवाहित्व निर्माण करण्याचे व संप्रदायास उर्जितावस्थेस नेण्याचे कार्य केले.

नृसिंह सरस्वती यांनी मराठीमध्ये अनेक रचनांची निर्मिती केलेली आहे. 'गुरुचरित्र' हा त्यांनी रचिलेला ग्रंथ दत्त संप्रदायातील अपूर्व आणि वेदतुल्य ग्रंथ मानण्यात येतो. या ग्रंथामध्ये नृसिंह सरस्वती यांचे तीर्थाटन व त्यांच्या चरित्रासह लीलांचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. 'गुरुचरित्र' हा ग्रंथ दत्त संप्रदायातील आचारधर्माचे विवरण

करणारा आहे. तसेच सगुणोपासना आणि गुरुभक्तीप्राधान्य या बाबी या ग्रंथामध्ये प्रामुख्याने येतात. शुध्द आचरण, सर्वाभूती परमेश्वर, योग, नामस्मरण, ध्यान, सर्वाविषयी प्रेम, आत्मोन्नती आणि मुक्तीची वाट या बाबींचा समावेश प्रस्तुत ग्रंथात आढळतो.

नृसिंह सरस्वती यांची प्रार्थना या संप्रदायामध्ये प्रसिध्द होती. ती प्रार्थना पुढीलप्रमाणे होती.

“अनसूयात्मज हे जगपालका । तुजविणा कुणि ना जगि बालका ।
तरि कथी स्मरूं मी कवनाप्रति । शरण मी नरसिंहसरस्वती ॥१॥
मग मला गमला पथ हा बरा । तव पर्दीच असो नित्य आसरा ।
पुरती हेतू कधीं मम हे कथीं । करि दया नरसिंहसरस्वती ॥२॥”

अशा प्रकारची बारा पदांची प्रार्थना व अवधूतचितन श्री गुरुदेवदत्त असे स्मरण असल्याचे दिसून येते. दत्त संप्रदायाचे अवतारी पुरुष मानण्यात आलेले नृसिंह सरस्वती यांनी त्यागवृत्तीने संप्रदायाचे कार्य साधकरूपाने जन्मभर केले. संप्रदायाच्या प्रसार-प्रचारासाठी व तत्त्वनिरूपणासाठी ग्रंथनिर्मिती केली व दत्त संप्रदायाची तात्त्विक पार्श्वभूमी तयार करण्याचे महान कार्य केले.

४.६.३ दासोपंत (१५५१ - १६१६)

दासो दिगंबरपंत देशपांडे उर्फ दासोपंत हे मराठी भाषेमध्ये सर्वाधिक लेखन करून मराठी संत साहित्याचा प्रवाह समृध्द करण्यामध्ये भरीव योगदान देणारे संतकवी होते. त्यांना ‘सर्वज्ञ दासोपंत’ असे टोपण नावाने ओळखण्यात येते. त्यांचा जन्म इ.स. १५५१ मध्ये दिगंबरपंत व पार्वतीबाई या दांपत्याच्या पोटी झाला. बालपणी दासोपंतांच्या बुध्दीचातुर्याची पातळी त्यांच्या बालपणीच्या चारही वेद मुखोद्गत करण्याच्या कौशल्यावरून दिसून येते. त्यांचा विवाह गदवाल येथील सावकारांची कन्या जानकी हिच्याशी झाला होता. दत्त संप्रदायामध्ये त्यांचे स्थान अनन्यसाधारण महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या एकूण रचनांची संख्या पाच लाख ओव्यांपर्यंत असल्याचे सांगितले जाते. संत परंपरेतील ‘नाथपंचक’ म्हणजेच संत एकनाथ, जनी जनार्दन, रामा जनार्दन, विठा रेणुकानंदन यांच्यासोबत संत दासोपंत यांचा समावेश करण्यात येतो.

दासोपंतांनी विपुल अशी वैविध्यपूर्ण साहित्याची निर्मिती केली. त्यांची ‘दासोपंतांची पंचीकरण पासोडी’ प्रसिध्द आहे. दासोपंतांच्या साहित्यातील पासोडीचे वेगळेपण म्हणजे चाळीस फूट लांब आणि चार फूट रुंद अशा कापडावर पंचीकरण आणि आध्यात्मज्ञानाचा आविष्कार चित्रकृतींमधून साकारण्याचे काम त्यांनी केले आहे. पांघरण्यासाठी वापरण्यात येणारे जाडे भरडे कापड म्हणजे ‘पासोडी’ होय. या कापडावर खळीचे लेप देऊन सुकविण्याची प्रक्रिया केली जाते. ग्रॅफाईटची पावडर व कवड्यांच्या साहाय्याने हे कापड घासून गुळगुळीत करण्यात येते. ही पासोडी दासोपंतांच्या कल्पकतेची आणि वेगळेपणाची साक्ष देते. संपूर्ण संतसाहित्यामध्ये दासोपंतांच्या पासोडीमुळे त्यांच्या सर्जनशीलतेचा प्रत्यय येतो. दासोपंतांनी ‘कापड’ या माध्यमाचा वापर करून आपल्या विषयाला रेखाटण्याचे काम केले आहे. त्यामध्ये अश्वत्थवृक्ष, सर्प, भावचक्र, पंचकोशचक्र, स्थूलादिदेहचक्र, श्री दत्तमूर्ती, माला, त्रिशूल, शंख, डमरू, कमंडलू, चक्र, हंस इत्यादी बाबींना रेखाटले आहे. चित्रमय वाङ्मयाचा

विलक्षण नमुना म्हणून दासोपंतांच्या पासोडीचे उदाहरण विलोभनीय व एकमेवाद्वितीय असे आहे. या पासोडीमध्ये १३ विभाग करण्यात आले असून १४८७ इतक्या ओव्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

दासोपंतांनी एकूण केलेल्या साहित्यनिर्मितीमध्ये त्यांच्या नावावर ४८ कलाकृती आढळून येतात. काही ठिकाणी हा आकडा ५० पेक्षा अधिक असल्याचे नोंदविण्यात आले आहे. त्यांच्या प्रमुख ग्रंथांची नावे येणेप्रमाणे- अद्वैतश्रुतिसार (संस्कृत), अनुगीता, अवधूतगीता, अवधूतराज, उपनिषद्भाष्य, गीतार्णव (एकूण ओवीसंख्या सव्वा लाख), गीतार्थचंद्रिका, गीतार्थबोध, ग्रंथराज, ग्रंथसंग्रह, जाबालोपनिषदर्थप्रकाश, दत्तमाहात्म्य, दत्तात्रेयमाहात्म्य, दत्तात्रेयसहस्रनामभाष्य, पदार्णव, पासोडी पंचीकरण, पुरुषसूक्तप्रकाश, पुरुषसूक्तव्याख्या, पूजाविधीसाठी आणि नित्यपाठासाठी दशनाम, सहस्रनाम, स्तवराज, माहात्म्ये, उत्सवपध्दती, सेवा, अर्चन, उत्त्वरार्चन, प्रत्येक दिवसाचा उपासनाविधी, सात वारांची वेगळी भजने, आरत्या, अष्टके, प्रणवव्याख्या, प्रबोधोदय(संस्कृत), बोधप्रक्रिया (संस्कृत), लळितांची पदे, वाक्यवृत्ति, वेदान्तव्यवहारसंग्रह, सिध्दराजसमागम, स्थूलगीता, दत्तात्रेयावरील व इतर अनेक पदे, स्तोत्रे, कवने, नामावळ्या, पूजाविधी इत्यादी अशा विपुल रचना दासोपंतांच्या नावे आहेत. त्यांचे हे विपुल साहित्यसंपदेच्या निर्मितेचे कार्य संत परंपरेतील पर्वतासमान उंची आहे. केवळ मराठीमध्येच नव्हे तर संस्कृत भाषेमध्ये देखील त्यांनी रचना करून आपल्या गुणवत्तेची छाप उठविलेली दिसून येते.

दासोपंतांनी आपल्या रचना विस्तृत रचलेल्या आढळतात. उदा. 'गीतार्थबोधचंद्रिका' हे भगवद्गीतेवरील भाष्य ८८८९ ओव्यांचे आहे. ते त्यासंबंधी लिहितात की,

“मागा गीतार्णव रचिले, ते समुद्रचि होऊ नि गेले

न वेचेचि कवना उल्लंघिले शब्दार्णव, गीतार्थबोधचंद्रिका आरंभिली”

'गीतार्णव' या सव्वा लक्ष ओव्यांच्या रचनांनंतर हे लघुकाव्य आरंभिल्याचे दासोपंत सांगतात. मात्र ही लघुटीका देखील ८८८९ ओव्यांची आहे.

'योगसंपत्ती' व 'अवधूतराज' यासारखे ग्रंथ दासोपंतांनी गुरू-शिष्य संवादरूपामध्ये निर्माण केलेले आहेत. तर 'ग्रंथराज' हा तत्त्वज्ञान विवेचनात्मक स्वरूपाचा ग्रंथ आहे. 'सिध्दराज आगम' सारख्या ग्रंथामधून गुरुपरीक्षा, शिष्यपरीक्षा, पूजा, कर्म, दत्तावतार इत्यादी विषयांवर भाष्य केले आहे. 'पदार्णव'सारख्या सव्वा लक्ष ओवी संख्या असणाऱ्या ग्रंथाच्या आज केवळ पाच ते सहा हजार ओव्यांचे उपलब्ध होतात. दासोपंतांचे काही लेखन नामशेष झाल्याचे देखील यावरून स्पष्ट होते. भक्तीपूर्ण व भावनोत्कटता ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये प्रामुख्याने दिसून येतात. उदा.

“आठविता तुझे गुण, दोन्ही सजळ जाले नयन

दत्ता कई येसील भेटी, प्राणपंचक धरिले कंठी”

अशा प्रकारचे भावव्याकुळ दासोपंत आपणांस दिसून येतात. दासोपंतांचा हा भावव्याकुळपणा दत्तावरील भक्तीने ओथंबलेला पहावयास मिळतो.

एकूणच दासोपंतांनी विपुल लेखन केलेले आहे. संत परंपरेमधील इतक्या मोठ्या क्षमतेने लेखन करणारे ते

एकमेवाद्वितीय संत होय. तसेच मराठी आणि संस्कृत भाषेमधून त्यांनी आपला लेखनाविष्कार सादर केलेला आहे. वैविध्यपूर्ण पध्दतींचा अवलंब करून त्यांनी आपली दत्तसंप्रदायाची मांडणी आणि तत्त्वविवेचन करण्याचे सर्वश्रेष्ठ कार्य पार पाडलेले आहे. दीर्घ रचना आणि स्फुट रचना यांचे मोठे भांडार निर्माण करण्याचे कार्य दासोपंतांच्या लेखनीद्वारे सिध्दीस गेले आहे.

४.७ अज्ञानसिध्द व बहिराजातवेद (नागेश संप्रदाय)

४.७.१ नागेश संप्रदाय

चैतन्य संप्रदायाच्या परंपरेतून निर्माण झालेला आणि अद्वैत तत्त्वास महत्त्व देणारा हा संप्रदाय आहे. गुरुभक्ती व हठयोग या बाबींना समकालीन संप्रदायांप्रमाणे विशेष महत्त्व नागेश संप्रदायाने देखील दिलेले दिसते. वडवळसिध्द नागेश (इ.स.१३६४ ते इ.स.१४१८) यांच्यापासून या पंथाची स्थापना मानण्यात येते. त्यांच्या नावानेच हा पंथ 'नागनाथ' अथवा 'नागेश संप्रदाय' म्हणून परिचित आहे. महागाव, वरवंड, किल्लारी व नरंदे या चार ठिकाणी संप्रदायाची मुख्य ठिकाणे आहेत. मठ परंपरा या संप्रदायाने जिवंत ठेवलेली असून आजही या चार ठिकाणी मठाचे अस्तित्त्व आढळते.

या संप्रदायाचे महत्त्व नमूद करताना ह. श्री. शेणोलीकर म्हणतात की, महाराष्ट्रातील वारकरी पंथाच्या वाङ्मयात वीरशैव संस्काराच्या ज्या काही खुणा सापडतात. त्याचा मागोवा नागेश संप्रदायाच्याद्वारा घेता येण्याजोगा आहे, हेच नागेश संप्रदायाचे ऐतिहासिक महत्त्व होय." (शेणोलीकर, ह. श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, डायमंड पब्लिकेशन, आवृत्ती ७ वी, २०११, पृ.८१) वीरशैव संप्रदायाचा वारकरी संप्रदायासोबतचा असणारा धागा नागेश संप्रदायाच्याद्वारे अधिक स्पष्ट करण्याचे काम शेणोलीकरांनी केले आहे व त्यातून नागेश संप्रदायाचे इतिहासातील महत्त्व विषद केले आहे.

संप्रदायातील तत्त्वज्ञानास आपल्या लेखनाचा विषय बनवून नागेश संप्रदायाच्या लेखन परंपरेस उत्कर्षाप्रत नेण्याचे काम करणारे अज्ञानसिध्द व बहिरापिसा जातवेद हे दोन महत्त्वपूर्ण संप्रदायाचे पाईक व कवी होते. त्यांच्या कार्य व लेखनाचा परामर्श आपण येथे घेऊया.

४.७.२ अज्ञानसिध्द

अज्ञानसिध्द हे नागेश संप्रदायातील तत्त्वज्ञानास ग्रंथामधून साररूपाने लोकांसमोर आणण्याचे कार्य पार पाडणारे थोर कवी होते. श्रीहेग्रसास अहिल्या नामक मुलीचा विवाह मसूर या गावी झाला होता. त्या स्त्रीच्या पोटी श्रीअज्ञानसिध्द, श्रीविदेहसिध्द व श्रीनरदसिध्द या तीन अपत्यांचा जन्म झाला. प्रथम पुत्र अज्ञानसिध्दांच्या जन्मापूर्वी अहिल्येने श्री नागनाथ या देवास नवस केला होता तदनंतर अज्ञानसिध्द यांचा जन्म झाला. बालपणापासून आध्यात्मिक वातावरणात रमण्याची अज्ञानसिध्दांची वृत्ती होती. तसेच त्यांनी लहानपणापासून वडवाळ येथे श्री नागनाथांच्या सेवेमध्ये अनेक वर्षे व्यतीत केली होती. नागनाथांनी अज्ञानसिध्दांना आपल्या संप्रदायाच्या प्रचारासाठी तयारी व्हावी या हेतूने हातकणंगले, जि. कोल्हापूर येथील आपले शिष्य अल्लमप्रभू यांच्याकडे पाठविले होते. तेथे त्यांनी दीर्घकाळ वास्तव्य करून कार्य केले व तेथेच समाधी घेतली.

‘वरद नागेश’ (रचनाकाळ सुमारे १४३०) हा वेदांतपर ग्रंथ अज्ञानसिध्द यांनी लिहिला आहे. त्याच्या अध्यायांची संख्या १२ तर ओवीसंख्या २१२५ इतकी आहे. कवी मुकुंदराज यांच्या ‘विवेकसिंधू’ या ग्रंथाप्रमाणे या ग्रंथाची रचना आहे. स्वरूप साक्षात्कार, स्वरूपदृढीकरण, पंचीकृत उत्पत्ती, पिंडब्रह्मांडऐक्यता, स्थूल देह उपाधी निरसन, लिंगदेह, कारणदेह, महाकारण देह निरसन, देहत्रय ऐक्य, तत्पदभेद निरसन, महावाक्य विवरण, जीवशिवभेद ऐक्यता, द्वादशविकल्प माया इत्यादी प्रकरणांचा या ग्रंथामध्ये समावेश आहे.

अज्ञानसिध्द यांनी ‘वरद नागेश’ ही रचना संप्रदायाच्या तात्त्विक प्रचाराच्या हेतूने रचण्याचे काम केले. या ग्रंथाचे स्वरूप गुरू - शिष्य संवादाचे आहे. शिष्याने तत्त्वज्ञानाच्या अंगाने गुरूला अनेक प्रश्न विचारले असता त्याच्या उत्तरांमधून गुरूंनी तत्त्वबोध केलेला आहे. उदा. परमात्मस्वरूप स्थितीविषयी शिष्याने प्रश्न विचारला असता त्याला गुरूंनी दिलेले उत्तर खालीलप्रमाणे होते.

“परमात्मस्वरूप स्थिती । तुवां विचारिले निगुती ॥
ते परिस सावध चित्ती । वेदांत-सिधांती निरोपिल ॥
परि ते परिस परमोत्तम परात्पर परब्रम्ह । पवित्र परत्र निष्काम।
पावन शुध्द धाम। परम मंगला ॥
धीर, गंभीर, उदार । स्थिर, चातुर्य चातुर्यापर ।
सुंदर, सुकुमार, निरंतर । चाळुनि विकार स्पर्शना ॥
जे द्वादशा दीप्ती न पोळे । न जळे प्रळियाग्रीचेनि अनळ ॥
जन्म - मरण नातळे । ते निराळे आणि जवळी ॥
रवी, चंद्र, ताराग्नि, वडवानळ । सकल तेजांचे तेजमूळ ।
तेजा तेजत्व देऊ नि निराळ । ते सोज्वळ सर्वत्र सम॥”

परमात्मा हे अंतिम सत्य आणि परममंगल असल्याचे अज्ञानसिध्द सांगतात व त्याला कोणत्याही विकाराचा स्पर्श होवू शकत नाही असे प्रतिपादन करतात. अशा प्रकारे परमात्म स्थितीविषयी गुरूंनी दिलेल्या उत्तरांमधून भाष्य केले आहे.

‘वरद नागेश’ या ग्रंथाशिवाय ‘स्वरूपनिर्वाण’, ‘तत्त्वबोध’, ‘जीवब्रह्मभेदलक्षण’, ‘पृच्छापत्र’, ‘काळज्ञान’, ‘अकालज्ञान’ इत्यादी तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांच्या रचना अज्ञानसिध्द यांनी केल्या. तसेच ‘संकटहरणी स्तोत्र’, अविंध भाषेतील ‘पंचीकरणप्रमेय’, ‘अष्टके’, ‘भारूडे’, ‘आरत्या’, ‘पोवाडे’, ‘डफगाणी’ इत्यादी रचना त्यांच्या नावावर आहेत. एकूणच आपल्या विपुल रचनांच्याद्वारे अज्ञानसिध्द यांनी संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाची यथासांग मांडणी करण्याचे व त्याद्वारे मराठी साहित्यविश्वात मोलाची भर टाकण्याचे काम केले आहे.

४.७.३ बहिरा जातवेद

बहिरापिसा जातवेद हे कृष्णचरित्रकार कवी म्हणून प्रसिध्द होते. त्यांच्या कालखंडाविषयी व स्थानाविषयी अनेक संशोधकांमध्ये मतभिन्नता आढळून येते. तसेच त्यांनी मुस्लिम धर्माचा स्वीकार करून पुन्हा हिंदू धर्मात प्रवेश केला व त्यांना वडवळसिध्द नागेशांनी आध्यात्मज्ञान दिले, असे मांडण्यात येते. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील कथावाङ्मयाच्या प्रथम पुरस्कर्त्यांमध्ये त्यांचा समावेश निश्चित होतो.

बहिराजातवेद यांची प्रमुख रचना म्हणजे त्यांनी रचलेली 'बहिरवी' उर्फ 'भैरवी' ही होय. ही एक भागवत ग्रंथातील दशमस्कंदावरील विस्तृत टीका आहे. ही टीका एकूण पाऊण लाख ओवी इतकी आहे. मात्र आज साठ अध्यायांमधील १६२८४ ओव्याच उपलब्ध होतात. या विस्तृत व मधुर रचनेमुळे बहिरापिसा हे कथा वाङ्मयाचे तत्कालीन प्रसिध्द कवी म्हणून नावारूपास आले. कृष्ण-रुक्मिणी विवाह सोहळ्याचे विस्तृत वर्णन बहिराजातवेद यांनी या ग्रंथात केले आहे. तसेच "आहा रे कुक्कुटा चांडाळा । जागा केला रे सोवळा । हा पूर्व जन्मीचा वैरी । वियोगुकृष्णासी करी । ऐस्या कुक्कुटा शिव्या देती" अशी कृष्ण विरहातील व्याकुळ स्त्रियांची लडिवाळपणे केलेली संभाषणे वर्णिली आहेत. कल्पकतेची जोड देऊन प्रसंग रचण्याचे कौशल्य बहिरा जातवेदांनी साधले आहे. शृंगारपरवर्णने बहारीने वर्णन केली आहेत. त्यामध्ये रासक्रिडा, कात्यायनीव्रत इत्यादींचा समावेश आहे.

कवी मुक्तेश्वरांच्या लेखनशैलीचा विशेष प्रभाव बहिराजातवेद यांच्या रचनांवर आढळतो. आख्यान काव्य रचनेच्या इतिहासामध्ये बहिराजातवेद यांच्या 'भैरवी' या काव्यातील मधुरता व ओघवती कथनशैली यामुळे या रचनेस अग्रक्रम द्यावा लागतो. बहिराजातवेद यांची भैरवी ही अनन्यसाधारण रचना मराठी साहित्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचे योगदान आहे.

४.८ शेख महंमद व हुसेन अंबरखान (मुस्लिम मराठी कवी)

मराठी मध्ययुगीन साहित्यामध्ये महानुभाव, वारकरी, समर्थ, दत्त, नाथ, जैन, लिंगायत इत्यादी संप्रदायांबरोबर मुस्लिम धर्मीय संतांचे व कवींचे योगदान देखील बहुमोल असे आहे. मुस्लिम मराठी कवींनी आपल्या धर्माच्या सीमा उल्लंघून हिंदू परंपरांना मराठीच्या माध्यमातून आपल्या कवेत घेण्याचे श्रेष्ठ कार्य केले. मराठीतील प्रमुख साहित्य प्रवाहांबरोबर मुस्लिम कवींनी जन्मास घातलेला समांतर साहित्य प्रवाह मध्ययुगीन कालखंडामध्ये सक्रिय होता. ज्या प्रवाहाकडे तत्कालीन लोकांचे दुर्लक्ष झाले होते. मात्र आधुनिक मराठी साहित्य अभ्यासकांनी त्यांच्या साहित्यिक योगदानाचा सखोल परामर्श घेऊन त्यांचे लेखन व त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन जगासमोर आणण्याचे काम केले आहे. शेख महंमद व हुसेन अंबरखान यासारख्या मुसलमान कवींनी मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये आपल्या लेखनाचे वेगळेपण नोंदविलेले आहे. त्यांच्या लेखनाचे विशेष म्हणजे त्यांनी भगवद्गीतेसारख्या हिंदुधर्मीय ग्रंथांवर भाष्य करण्याचे आगळेवेगळे काम केले. त्यांच्या या लेखन कार्याचा परामर्श आपण येथे घेऊया.

४.८.१ शेख महंमद

शेख महंमद यांचा जन्म वाहिरा, ता. आष्टी, जि. बीड या गावी वडील राजमहंमद व आई फुलाई यांच्या पोटी झाला. स्वतः शेख महंमद आपल्या 'योगसंग्राम' या ग्रंथात आपल्या माता-पित्याचा उल्लेख करतात की,

‘याती गोरे राज महंमद पिता । सगुण पतिव्रता फुलाई माता । प्रसवली अविनाश भक्ता । शेख महंमदालागी ॥’
वाहिरा हे त्यांचे मूळ गाव होते. मात्र शेख महंमद यांचे वडील राजमहंमद हे धारूरच्या किल्ल्यावर हवालदार म्हणून नोकरीस होते. त्यामुळे त्यांच्या बालपणीचा काळ बहुतांशी धारूरच्या किल्ला परिसरात गेला असावा. ज्यामुळे त्यांनी तत्कालीन राजकीय घडामोडी, सामाजिक स्थिती या बाबींची जवळून पाहणी केली होती. त्यांच्या जडणघडणीमध्ये तत्कालीन राजेशाहीतील समाजाच्या स्थितीगतीचा प्रभाव होता. समाजातील सर्व स्तरांचे अवलोकन करण्याची संधी त्यांना मिळाली होती. तसेच कुटुंबीयांकडून त्यांच्यावर उत्तम संस्कार घडले होते. उत्तम शिक्षण आणि चिकित्सक वृत्तीचा विकास होण्यास पोषक वातावरण त्यांना लाभले होते. या सर्व बाबींमुळे शेख महंमद एक सामाजिक जाणीव असणारे, उत्कृष्ट प्रतिभेचे, अभ्यासू व चिकित्सक दृष्टीचे व्यक्तिमत्व असे घडले होते.

कालांतराने शेख महंमद श्रीगोंदा या ठिकाणी स्थिर झाले. सूफी संप्रदायातील चार उपपंथांपैकी कादरी या संप्रदायाच्या शिष्य परंपरेमध्ये शेख महंमद यांचे नाव गणण्यात येते. पहिले कादरी सूफी महंमद गौस-राज महंमद-कादरी चांदसाहेब उर्फ चांद बोधले - कादरी महंमद साहेब अर्थात शेख महंमद अशी परंपरा नोंदविण्यात येते. सूफी पंथ हा अद्वैत मानणारा पंथ आहे. वारकरी पंथाला अधिक जवळचा मानणारा असा हा पंथ आहे. कारण संत एकनाथांचे गुरू हे चाँद बोधले होते जे सूफी परंपरेतील संत होते. तसेच भजन, पूजन या बाबींनादेखील सूफी पंथाने अनुसरण्याचे काम केले होते. वारकरी संप्रदायाच्या समतावादी भूमिकेमुळे शेख महंमद अतिशय प्रभावित झाले होते. परिणामी शेख महंमद आयुष्यभर वारकरी संप्रदायात कार्यरत राहिले. जाती धर्माच्या बंधनांचा अडसर त्यांच्यासाठी गौण होता तर भक्तीमार्गाचे क्रमण करणे हे त्यांचे ध्येय होते.

शेख महंमद यांनी संत परंपरेमध्ये वाटचाल करून आपल्या विद्वज्जड प्रतिभेच्या व भक्तीपूर्ण सहृदयतेच्या जोरावर मधुर आणि रसाळ अशा विपुल साहित्याचे योगदान मराठी साहित्याला दिलेले आहे. त्यांच्या नावावर एकूण दहा ग्रंथ आढळून येतात. त्यांची नावे याप्रमाणे - १. योगसंग्राम, २. पवन विजय, ३. निष्कलंक प्रबोध, ४. साठी संवत्सर, ५. स्फुट रचना, ६. अभंग, ७. गायका, ८. मदालसा, ९. हिंदी कविता, १०. ज्ञान गंगा आदी कलाकृती त्यांच्या नावावर आढळतात.

‘योगसंग्राम’ हा त्यांचा मुख्य ग्रंथ असून त्यामध्ये एकूण अठरा अध्याय आहेत. वरीलपैकी काही ग्रंथ आजही अप्रकाशित स्वरूपात आहेत. उदा. संवत्सर व ज्ञानगंगा

४.८.२ हुसेन अंबरखान (इ.स. १६०३ - इ.स.१६५३)

मुसलमान संत परंपरेतील हुसेन अंबरखान हे एक प्रसिध्द मराठी कवी होते. ‘गीतांगेत पावन झालेला यवन’ असे रा. चिं. ढेरे यांनी हुसेन अंबरखान यांचे वर्णन केले आहे. हुसेन अंबरखान हे ‘अंबरहुसेन’ या नावाने देखील परिचित होते. त्यांच्या जन्माविषयी ‘सिध्दांतचिदंबरी’ या ग्रंथामधील ‘चिदंबरजयंतीस्तोत्र’ या प्रकरणामध्ये उल्लेख आढळून येतो. तसेच स्वतः अंबरहुसेन आपल्या गीताटीकेच्या प्रारंभी लिहितात की,

“आधी अंबर अंबरखान । त्याचा पुत्र याकृत अंबरखान ।

त्याचा सुत हुसेन अंबरखान । असे जगदवंद्य ।”

यावरून त्यांच्या घराण्याची परंपरा उध्दृत होते. संशोधक रा. चिं. ढेरे त्यांच्या घराण्याविषयी संशोधनात्मक भाष्य करून दौलताबादच्या निजामाच्या पदरी हुसेन अंबरखान यांचे वडील याकुत अंबरखान असावेत, असा निष्कर्ष काढतात. चांद बोधले, जनार्दनस्वामी, अंबाजीपंत अशी आध्यात्मिक विचारांची माणसे दौलताबाद येथे याकुत अंबरखान यांच्या आश्रयाने कार्यरत होती त्याचा परिणाम म्हणजे हुसेन अंबरखान यांची जडणघडण आध्यात्मिक विचारांच्या प्रभावाने झाली असल्याचे सिद्ध होते. तसेच त्यांच्या मनावर हिंदू साधू-संतांच्या आचार-विचारांचा विशेष संस्कार झाल्याच्या शक्यता वर्तविण्यात येतात.

हुसेन अंबरखान हे भगवद्गीतेवर टीका लेखन करणारे पहिले सूफी पंथीय मुसलमान कवी होते. त्यांनी ‘अंबरहुसेनी’ नावाचा भगवद्गीतेवरील भाष्य करणारा ग्रंथ इ.स. १६५३ मध्ये लिहिला. हा एकूण ८७१ ओव्यांचा ग्रंथ आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचा लेखनकाल नमूद करताना ते लिहितात,

“शके पंधरासे पंचहातरि । विजय नाम संवत्सरी।

अश्विन शुद्ध दशमी सोमवारि । अंबरहुसेनी टीका संपूर्ण झाली ॥१८८६॥”

अशा प्रकारे शके १५७५ मध्ये त्यांचे हे लेखन पूर्णत्वास पोहोचल्याची नोंद ते करतात. या ग्रंथलेखनाचे कारण नमूद करताना ते केवळ गीतेचा भावार्थ समजून घेणे हा असल्याचे सांगतात. तसेच गीतेच्या पूर्व टीकांचा परामर्श देखील ते घेतात. ते म्हणतात की,

“अच्युताश्रम निवृत्तीनाथादिकी । गीतेचिया प्रतिश्लोकी ।

केली ओवी येकियेकि । परि श्लोकार्थ संपूर्ण नसे।”

अशा प्रकारे भगवद्गीतेवरील पूर्वटीकाकारांचे उल्लेख करून त्यांचे गीतेवरील भाष्य संपूर्ण नसल्याची नोंद अंबरहुसेन यांनी केली आहे. एका अर्थी संपूर्णभाष्य करण्याचा मानस ठेऊन सदर लेखन त्यांनी आरंभिले असल्याचा अप्रत्यक्ष उल्लेख ते करतात. तसेच पुढे ते म्हणतात की,

“भाष्य शंकराचार्यांचे । आणि व्याख्यान श्रीधरस्वामींचे ।

पाहोनिया भगवद्गीतेची । महाराष्ट्र भाषेने कीजे ।”

अशा प्रकारे शंकराचार्य आणि श्रीधरस्वामींच्या भाष्य व व्याख्यानांच्या प्रभावातून सदर टीका आकार घेत असल्याचे त्यांनी जाहीर केले आहे. अंबरहुसेन यांची बहुश्रुतता, व्यासंग आणि अभ्यास याचे दर्शन त्यांच्या मराठी भाषावापरावरून निदर्शनास येते. भगवद्गीतेसारखा मूळ संस्कृत भाषेतील ग्रंथ टीकेसाठी निवडणे यावरून त्यांचा संस्कृत व्यासंग देखील सखोल असल्याचे स्पष्ट होते. या सर्व बाबींमुळेच त्यांच्या टीकेमधून त्यांची विद्वता व प्रतिभा याचे दर्शन घडते. उदाहरण म्हणून त्यांच्या

“मेलसि तरी स्वर्ग पावसी । जिंकोनि तरि पृथ्वी भोगिसी ।

म्हणोनि कौंतेया उठि युध्दासी । कृतनिश्चये ॥”

या मांडणीकडे पाहिले असता त्यांचे लेखनसामर्थ्य दिसून येते.

मुस्लिम धर्मांमध्ये जन्म होऊनसुध्दा अभ्यासाने आणि आपल्या विद्वत्तेने गीतेवर टीकात्मक भाष्य करण्याचे महत्तम कार्य हुसेन अंबरखान यांनी केले आहे. त्यांच्या कार्याविषयी रा. चिं. ढेरे म्हणतात की, “संतवाङ्मयाच्या अभ्यासकांना संस्कृत गीतेचा मराठी अवतार घडविणारा आणि गणेशवंदन करणारा हा मुसलमान साधू धार्मिक क्षेत्रातील भेदाभेदांच्या आग्रहाचा नाश करून अद्वैताच्या अधिष्ठानावर उभा आहे.” (ढेरे रा. चिं. मुसलमान मराठी संतकवी, पुणे, २००८) हुसेन अंबरखान यांचे महाराष्ट्राच्या साहित्य व संस्कृती इतिहासातील स्थान व योगदान निश्चितार्थाने अनन्यसाधारण असे आहे.

४.९ फादर स्टीफन्स व फादर क्रुवा (ख्रिस्ती मराठी कवी)

जगभरामध्ये सर्वाधिक प्रचार व प्रसार झालेला ख्रिस्ती धर्म भारतामध्ये देखील ख्रिस्ती संत थोमा याच्याद्वारे हजारो वर्षांपूर्वी पोहोचलेला पहावयास मिळतो. आज ख्रिस्ती धर्माची तत्त्वे व आचरणासंबंधी भाष्य करणारी असंख्य पुस्तके जगभरातल्या विविध भाषांमध्ये उपलब्ध आहेत. ‘बायबल’ या ख्रिस्ती धर्मग्रंथाचा इतिहास तर हजारो वर्षांपूर्वीचा आहे व ‘बायबल’ हा आज जगातील सर्वाधिक भाषांमध्ये भाषांतरित झालेला ग्रंथ आहे. ख्रिस्त विश्वासणाऱ्यांसाठी ‘बायबल’ हे पवित्र शास्त्र असून ती देवाची वाणी आहे. आंग्ल संपर्कानंतर भारताचा पाश्चात्य संस्कृतीशी संपर्क आला व इंग्रजांबरोबर भारतामध्ये अनेक पोर्तुगीज व ख्रिस्ती मिशनरी लोकांचा प्रवेश झाला. ख्रिस्ती धर्मप्रसार व सेवाकार्य या हेतूने आलेल्या ख्रिस्ती मिशनरी लोकांनी येशू ख्रिस्ताची सुवार्ता आणि प्रेमाचा संदेश भारतीयांमध्ये प्रसारित करण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी त्यांनी विविध मार्गांचा अवलंब केला. उदा. शैक्षणिक कार्य, वैद्यकीय क्षेत्रातील कार्य, खेडोपाडी प्रचार इत्यादी. त्यांना या सर्व कार्यांमध्ये प्रमुख अडचण होती ती एतद्देशीय भाषेची. संवाद ही प्रमुख प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी स्थानिक भाषांचा अवलंब करणे क्रमप्राप्त होते. या अडचणीची जाणीव होऊन त्यांनी स्थानिक भाषांचा अभ्यास करण्यावर जोर दिला. गोव्यासारख्या किनारी प्रदेशात आलेल्या पोर्तुगीजांनी मराठी भाषा व कोकणी बोलीचा अभ्यास सुरू केला. त्या भाषा व बोली आत्मसात करून आपले इच्छित कार्य पार पाडण्याचे दिव्य त्यांनी केले. ओघानेच मराठी भाषेमध्ये लेखन करण्यासाठी प्रयत्न झाले. अशा प्रकारचा प्रथम प्रयत्न करून यश संपादन करणारे फादर थॉमस स्टीफन्स हे होत. तर त्यांच्यानंतर मराठी साहित्यामध्ये ख्रिस्ती पुस्तकांची भर घालणारे फादर क्रुवा हे महत्त्वपूर्ण व्यक्ती होते. या दोहोंनी मराठी भाषेमध्ये केलेले लेखन प्रस्तुत स्थळी आपण अभ्यासणार आहोत.

४.९.१ फादर थॉमस स्टीफन्स (इ.स. १५४९ - इ.स.१६१९)

फादर थॉमस स्टीफन्स यांचा जन्म इंग्लंडच्या बुल्टशर परगण्यातील बोस्टन या ठिकाणी इ.स. १५४९ मध्ये झाला. त्यांनी इ.स. १५७५ मध्ये रोम येथे जेझुइट पंथाची दीक्षा घेतली. ख्रिस्ती धर्मशास्त्राचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला. ग्रीक व लॅटीन भाषांचा त्यांचा अभ्यास होता तसेच त्यांनी पोर्तुगीज भाषाही शिकली होती. पोर्तुगीज मिशनतर्फे ते दि. २४ ऑक्टोबर १५७९ रोजी भारतातील गोवा येथे दाखल झाले. भारतामध्ये त्यांनी एकूण ४०

वर्षे निस्वार्थी भावनेने सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये काम केले. परद्विपावरून भारतात सेवाकार्यासाठी आलेल्यांपैकी फादर स्टीफन्स हे धर्मप्रचाराच्या हेतूने आलेले मात्र पूर्व-पश्चिम संस्कृतीचा समन्वय साधणारे आणि आंतरधर्मीय संवाद घडवून आणणारे थोर कवी होते. त्यांनी इ.स. १६११ दरम्यान वसईच्या प्रचारकेंद्रात वर्षभर मराठीचे धडे घेतल्याचे उल्लेख आढळतात. त्याद्वारे त्यांनी मराठी भाषा अवगत करून घेतली होती. वसई येथील वर्षभराच्या उल्लेखाखेरीज त्यांचे कार्यकालातील सुमारे चाळीस वर्षांचा कालखंड गोव्याच्या सासष्टी परिसरात त्यांनी धर्मप्रचार कार्यासाठी व्यतीत केल्याचे दिसून येते.

फादर थॉमस स्टीफन्स यांच्या नावावर 'क्रिस्तपुराण' (१६१६), 'दौत्रीन ख्रिस्ता' (१६२२), व 'कोकणी भाषेचे व्याकरण' (१६४०) या एकूण तीन मराठी ग्रंथ रचना आहेत. फादर स्टीफन्स यांना देवनागरी लिपी अथवा इतर भारतीय लिपी अवगत नसल्याकारणाने त्यांनी त्यांच्या रचना ह्या मराठी भाषेत मात्र रोमन लिपीचा वापर करून निर्माण केलेल्या आहेत.

'क्रिस्तपुराण' या ग्रंथाची प्रथमावृत्ती इ.स. १६१६ मध्ये प्रकाशित करण्यात आली. इ.स. १६४९ व १६५४ मध्ये त्याची अनुक्रमे दुसरी व तिसरी आवृत्ती प्रकाशित झाली. या ग्रंथाची भाषा मराठी मात्र लिपी रोमन होती. या ग्रंथाचे मूळ नाव 'दिष्कुर्मु सोब्रि अ व्हिन्द द जेजू क्रिशतु नॉस्सु साल्वादोर द मुन्दुअसे' असे आहे. 'पैले पुराण' अर्थात 'जुना करार' व 'दुसरे पुराण' अर्थात 'नवा करार' असे बायबलप्रमाणे त्याचे दोन भाग आहेत. सर्व ख्रिस्ती धर्मग्रंथ हे हिब्रू, लॅटिन व पोर्तुगीज भाषेत उपलब्ध होते. मात्र भारतीयांसाठी कोणत्याही भारतीय भाषेत ख्रिस्ती धर्मग्रंथाची उपलब्धी नव्हती. परिणामी भारतातील नवख्रिस्ती लोकांना ख्रिस्ती धर्माची माहिती लिखित स्वरूपात मिळत नव्हती. याचा विचार करून प्रस्तुत ग्रंथाची रचना करण्याचे काम फादर स्टीफन्स यांनी केले. मराठी भाषेचे ज्ञान अवगत करून एतद्देशीयांना समजेल अशा मराठीमध्ये प्रस्तुत ग्रंथाची रचना केली आहे. एकूण ११००० ओव्यांचे हे काव्य असून 'महाराष्ट्र भाषेचे सुंदर लेणे' असा याचा गौरव करण्यात आला आहे. परद्विपावरून आलेल्या आणि मत्प्रयासाने मराठी भाषेचे ज्ञान अवगत केलेल्या फादर स्टीफन्स यांनी अतिशय सूत्रबद्ध, देशी शैलीचा अंगिकार करून हे सुंदर लेणे मराठी साहित्यविश्वाला बहाल केलेले आहे. हे करताना फादर स्टीफन्स यांनी मराठी भाषेला 'कस्तुरी' आणि 'कल्पतरू'ची उपमा देऊन केलेले वर्णन अतिशय उच्च प्रतीचे गुणगौरव आहे. ते लिहितात,

“जैसा हरळांमाजी रत्नकिळा । कि रत्नांमाजि हिरा निळा ।

तैसी भासांमाजि चोखळा । भासा मराठी ॥

जैसी पुस्पांमाजि पुस्प मोगरी । किं परिमळांमाजी कस्तुरि ।

तैसी भासांमाजि साजिरी । मराठिया ॥

पखियांमध मयोरू । बुखियांमधे कल्पतरू ।

भासांमध मानु थोरू । मराठियेसी ॥

तारांमधे बारा रासी । सत्पवारांमध्ये रवि-ससी ।

या दीपिचेआं भासांमध्ये तैसी । मराठिया ॥”

अशा प्रकारे मराठी भाषेचे कौतुक फादर स्टीफन्स यांनी केलेले आहे. अप्रतिम अशी ही रचना ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या मराठीच्या ‘अमृतातेही पैजा जिंके’ या वर्णनाशी नाते सांगणारी आहे. फादर स्टीफन्स यांच्या एकूणच लेखनावर वारकरी लेखनपरंपरेचा मोठा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. ‘क्रिस्तपुराण’ या ग्रंथावर संत वाङ्मयाचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. ओवीबध्द रचना हे संत साहित्याचे वैशिष्ट्य या ग्रंथात अवलंबिलेले आहे. तसेच पहिल्याच ओवीत फादर स्टीफन्स लिहितात,

“ओ नमो वीस्वभरीता । देवबापा सर्व समर्थपरमेश्वरा सत्यवंता ।

स्वर्ग पृथ्वीच्या रचणारा तु । रीधीसीधीचा दातारू ।

कृपानीशी करूणाकरूंतुं सर्व सुखाचासागरू । आदी अंतु नातुडे ॥”

अशा प्रकारे प्रथमचरणी परमेश्वरास नमन करण्याची व आद्यस्थानी देवाची महती वर्णन करण्याची पध्दती वापरण्यात आली आहे. फक्त ती मांडणी हिंदू देव-देवतांच्या अनुषंगाने नाही तर ती ख्रिस्त येशूला मध्यवर्ती ठेऊन करण्याचे काम फादर स्टीफन्स यांनी केले आहे. त्यांच्या या वैविध्यपूर्ण मांडणीचे वर्णन करताना डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात, “हिंदू मनाला पटेल असा पौराणिक वेश आणि ते काव्यरूपाने ख्रिस्तचरित्राला देण्याची कामगिरी पार पाडलेली आहे. भाषा, वृत्त, कल्पना, कवी संकेत इत्यादी सर्व काव्यांगे त्यांनी अस्सल मराठी ठेवली आहेत. आतील मूर्ती तेवढी येशू ख्रिस्ताची बाकी मंदिराचा सारा थाट हिंदू पध्दतीचा अशी या पुराणाची रचना आहे.”

फादर स्टीफन्स ‘ख्रिस्तदास’ असे स्वतःचे नाव रचनांसाठी वापरताना दिसतात. रचनेमध्ये कवीने स्वतःचे नाव गुंफण्याची पध्दतीदेखील फादर स्टीफन्स यांनी वापरलेली दिसून येते. ते नाव त्यांनी ‘ख्रिस्तदास’ असे गुंफलेले दिसते. उदा.

“ऐसी कथेची वित्पत्ति । ऐका जे सांगितले अल्पमति ।

ते ख्रिस्तदास करी विनंती । खेमा किजे अगक्यानाथ ॥१२३॥”

फादर स्टीफन्स स्वतःचा उल्लेख ‘ख्रिस्तदास’ असा करित असत. अतिशय सौहार्दपूर्ण भाषेत आत्मीयतेने रचलेले हे मराठी लेखन मराठीच्या इतिहासातील खऱ्या अर्थाने ‘सुंदर लेणे’ आहे, हे निश्चित होय.

‘दौत्रीन क्रिस्तां’ हे इ.स. १६२२ मध्ये प्रकाशित करण्यात आलेले पुस्तक एकूण ६४ पृष्ठांचे आहे. त्याचे स्वरूप प्रश्नोत्तर स्वरूपाचे असून पाद्री माक्स जॉर्जा यांच्या पोर्तुगीज भाषेतील पुस्तकाचे हे भाषांतर आहे. ख्रिस्ती जीवनाची ओळख बाळबोध भाषेत व्हावी अशा हेतूने आकारास आणलेले हे पुस्तक ‘कानारी बोली’मध्ये म्हणजे ‘किनाच्यावरील बोली’मध्ये अर्थात ‘कोकणी बोली’त निर्माण करण्यात आले आहे. या पुस्तकाची रचना करताना रोमन लिपीचा वापर करण्यात आलेला आहे. जेझुटल महाविद्यालय, रायतूर येथे या पुस्तकाची प्रथम आवृत्ती छापण्यात आली होती. इ.स. १९६५ मध्ये मराठी संशोधक अ. का. प्रियोळकर यांनी प्रस्तुत पुस्तकाची नागरी आवृत्ती वाचकांच्यासाठी प्रसिध्द केली आहे.

‘कोकणी भाषेचे व्याकरण’ हे इ.स. १६४० मध्ये मुद्रित करण्यात आलेले हे पुस्तक पोर्तुगीज भाषेत ‘द लिंग्व कानारी’ या नावाने लिहिण्यात आले होते. त्याचा निर्मितीहेतू केवळ ख्रिस्ती मिशनरी लोकांच्या भाषिक ज्ञानामध्ये भर टाकणे इतकाच होता. देशी भाषांच्या व्याकरण निर्मितीच्या इतिहासातील ‘कोकणी भाषेचे व्याकरण’ हे फादर स्टीफन निर्मित प्रथम व्याकरणाचे पुस्तक आहे. कालपरत्वे त्यांच्या आवृत्त्या निघाल्या त्याचबरोबर त्यामध्ये पुढील काही अभ्यासकांनी भर घालण्याचे काम देखील केले. परदेशी असणारे फादर स्टीफन यांनी देशी भाषेचे व्याकरण लिहिणे ही बाब त्यांचे स्थानिक भाषेवर अर्थात मराठी भाषेवर आणि ओघाने कोकणी बोलीवर असणारे नितांत प्रेम व्यक्त करते. त्याशिवाय भाषेच्या वापरासाठी येणारी अडचण दूर करण्याच्या हेतूने देखील त्यांनी हे प्रयत्न केले होते व संपूर्ण मराठी भाषेमध्ये मोलाचे योगदान दिले, हे सर्वार्थाने सत्य होय.

४.९.२ फादर क्रुवा

मध्ययुगीन कालखंडात ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांमधून मराठीमध्ये रचना करणारे फादर स्टीफन्स हे प्रथम ख्रिस्ती कवी होते. त्यांच्या प्रेरणेतून आणि अनुकरणातून फ्रेंच पाद्री असणारे फादर क्रुवा यांनी मराठीमध्ये लेखन करण्याचे काम केले. त्यांची ‘महापुराण’ (१६२९) ही सेंट पीटरच्या जीवनावर आधारित असणारी काव्यरचना प्रसिध्द आहे. एकूण २१८७१ ओव्यांचे हे काव्य असून पोर्तुगीज भाषेत त्याचे नाव ‘हिंदू धर्मातील चुकांचे खंडण केले आहे असे सेंट पीटरचे चरित्र’ असे आहे. पोर्तुगीज भाषेतील या ग्रंथाच्या शीर्षकावरून त्याचे स्वरूप समजण्यास खऱ्या अर्थाने मदत होते. कारण या ग्रंथामध्ये प्रथम भागात सेंट पीटरचे चरित्र सामावलेले आहे तर पुढील दोन भागांमध्ये हिंदू देव-देवता व पुराणांवर टिका करण्याचे काम केले आहे. फादर स्टीफन्स यांच्या अनुकरणातून व प्रभावातून फादर क्रुवा यांच्या रचनांचा जन्म झाला असे असले तरी फादर स्टीफन्स व फादर क्रुवा यांच्या रचनांमध्ये व शैलीमध्ये मूलभूत फरक जाणवतो. फादर स्टीफन्स यांच्या रचनांमध्ये मराठी भाषेविषयी नितांत आदर व प्रेम व्यक्त होताना दिसते. या प्रेमामुळेच त्यांच्या मांडणीत माधुर्य व रसाळता आलेली आहे. ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानास विषद करताना व येशू ख्रिस्ताचे जीवन मांडताना त्यांनी भारतीय देवी देवतांवर अथवा एतद्देशीय धार्मिक घटकांवर कसल्याही प्रकारची टिका केली नाही. याउलट फादर क्रुवा यांच्या लेखनामधून प्रामुख्याने हिंदू धर्म व धार्मिक बाबींवर तसेच येथील चालीरितींवर खंडणात्मक भाष्य करण्याचे काम झाले आहे.

‘महापुराण’ या त्यांच्या रचनेमधून त्यांनी विष्णू, राम, परशुराम, गणपती इत्यादी हिंदू देव-देवतांवर वारंवार कडाडून लेखन केले आहे ते लिहितात,

“देवासि कुंजरमुख । ऐसे बोलतील कवन मूर्ख ॥
की कुंजराथे कवन पुरूख, । मानितील देव ॥
म्हणे लहानु ब्राम्हण जाला । भिख्या मागावेआ आला ॥”
बळी पाताळी घातला । कपट करौनि ॥”

अशाप्रकारे हिंदू पुराणांच्या उदाहरणांमधून पुराणकथांवर टिका करण्याचे काम केले आहे. कवनांच्या रचनांमध्ये फादर क्रुवा यांच्या प्रतिभेचे व विद्वत्तेचे दर्शन निश्चित घडते. मात्र माधुर्य व ओज या काव्यगुणांचा अभाव आढळतो. तसेच खंडणात्मक भाषेवर अधिक जोर दिला असल्यामुळे काव्यामध्ये आवश्यक असणारा गोडवा हरवला आहे.

एकूणच, फादर क्रुवा यांच्या नावावर 'महापुराण' ही एकमेव रचना आढळते. या व्यतिरिक्त अधिक लेखन आढळत नाही. हिंदू देव-देवतांवरील खंडणात्मक भाष्यामुळे त्यांचे हे लेखन अधिक प्रमाणात प्रक्षोभक स्वरूपाचे झाले आहे व त्यामुळे ते अधिक प्रभावी सिध्द झाले नाही. तसेच अपेक्षित प्रसिध्दी या रचनेच्या वाट्याला आली नाही.

४.१० समारोप :

एकूणच इ.स. १४०० नंतरच्या कालखंडामध्ये काही अन्य संप्रदायातील अनेक ग्रंथकारांनी मराठी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये आपल्या ग्रंथरचनांच्या माध्यमातून विपुल भर टाकण्याचे कार्य पार पाडल्याचे दिसते. यामध्ये प्रामुख्याने नाथ संप्रदाय, लिंगायत संप्रदाय, जैन संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, नागेश संप्रदाय, मुस्लिम संप्रदाय व ख्रिस्ती संप्रदाय इत्यादींचा समावेश दिसतो. वारकरी, महानुभाव व समर्थ संप्रदायांच्या तुलनेने अन्य संप्रदायातील साहित्य त्या काळामध्ये प्रसिध्दी पराडमुखच राहिलेले दिसून येतात. या अन्य संप्रदायांचे दुर्लक्षित राहिलेले सामाजिक व वाङ्मयीन योगदान समजून घेण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आपण या अन्य संप्रदायातील प्रमुख रचनाकारांचा व त्यांच्या प्रभावी रचनांचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न :

योग्य पर्याय निवडा :

१. नाथ संप्रदायास अन्य कोणत्या सांप्रदायाने ओळखले जाते?
अ. अवधूत सांप्रदाय ब. वारकरी सांप्रदाय क. महानुभाव सांप्रदाय ड. चोंभा सांप्रदाय
२. सत्यमलनाथांना कोणत्या संताचा अनुग्रह होता?
अ. नामदेवांचा ब. ज्ञानेश्वरांचा क. एकनाथांचा ड. तुकारामांचा
३. लिंगायत संप्रदायामध्ये शिवयोग शिवाचार्य यांनी कोणता संस्कृत ग्रंथ लिहिला आहे?
अ. विवेकसिंधू ब. दमयंतीस्वयंवर क. सिध्दान्तशिखमणि ड. यापैकी नाही
४. मन्मथस्वामी यांच्या नावावर २४६ ओव्यांचे कोणते अपूर्ण काव्य आढळते.
अ. नित्यानंद ब. केवलानंद क. काव्यानंद ड. अनुभवानंद
५. कोणत्या मानवतावादी तत्त्वावर जैन संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान उभारलेले आहे?
अ. जगा आणि जगू द्या क. खरा तो एकची धर्म क. संताची शिकवण ड. वाचाल तर वाचाल

उत्तरे :

१. अ. अवधूत सांप्रदाय
२. ब. ज्ञानेश्वरांचा
३. क. सिध्दान्तशिखमणि
४. ड. अनुभवानंद

५. अ. जगा आणि जगू द्या

लघुत्तरी प्रश्न :

१. जैन सांप्रदायाचा थोडक्यात परिचय करून द्या.
२. दत्त सांप्रदाय व नागेश सांप्रदायाचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करा.
३. ख्रिस्ती सांप्रदायाची थोडक्यात ओळख करून द्या.
४. नाथ सांप्रदायाचा थोडक्यात परिचय करून द्या.
५. लिंगायत सांप्रदायाचे वेगळेपण सांगा.

दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. इ.स. १४०० ते इ.स. १५०० या कालखंडातील अन्य सांप्रदायातील प्रमुख ग्रंथसारांचा परिचय करून द्या.
२. नाथ सांप्रदायाची ओळख करून सत्यमलनाथ व चोंभा यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करा.
३. जैन सांप्रदायाचे मराठी वाङ्मयातील योगदान स्पष्ट करा.
४. 'दासोपंत हे मराठी भाषेमध्ये सर्वाधिक लेखन करून मराठी संत साहित्याचा प्रवाह समृद्ध करण्यामध्ये भरीव योगदान देणारे संतकवी होते' या विधानाचा परामर्श द्या.
५. मुस्लिम सांप्रदायाचा परिचय करून हुसेन अंबरखान यांचे वाङ्मयीन योगदान स्पष्ट करा.

टिपा लिहा :

१. शांतलिंग
२. फादर स्टीफन्स
३. जिनदासनामा
४. बहिराजातवेद

अधिक वाचन :

१. नसिराबादकर ल.रा. : प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. पांगारकर ल.रा. : मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ व २
३. प्रियोळकर अ.का. : मुसलमानांची जुनी मराठी कविता
४. घोणसे शामा : वीरशैवांचे मराठी-हिंदी वाङ्मय
५. देशमुख उषा : मांदियाळी, माया प्रकाशन, नागपूर
६. सरदार गं.बा : संतसाहित्याची सामाजिक फलश्रुती, म.सा.प.पुणे
७. अक्कोळे सुभाषचंद्र : प्राचीन मराठी जैन साहित्य, सुविचार प्रकाशन, नागपूर.
